

NÉPESEDÉSI HELYZET

A népesedési folyamatok jellemzői	2
A népesség száma és összetétele	2
Népességstruktúra és -fogyás	4
Eltartottsági, függőségi mutatók.....	6
Születés, termékenység, népességreprodukció	10
Születési irányzatok, demográfiai jellemzők.....	11
A késői gyermekvállalás kockázati tényezői.....	13
Generációs vagy kohorsz termékenység.....	15
Családalapítás, párkapcsolatok, családstabilitás	18
A házasságkötések jellemzői	19
Élettársi kapcsolatok.....	22
A párkapcsolatok stabilitása, válások.....	26
A válások alakulása, jellemzői	26
Halálozások, halandóság, várható élettartam	30
A halálozások és a halandóság alakulása, jellemzői.....	31
Halálokok	36
Jövőbeli kilátások	37
Elérhetőség	40

A NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK JELLEMZŐI

A népesség száma és összetétele

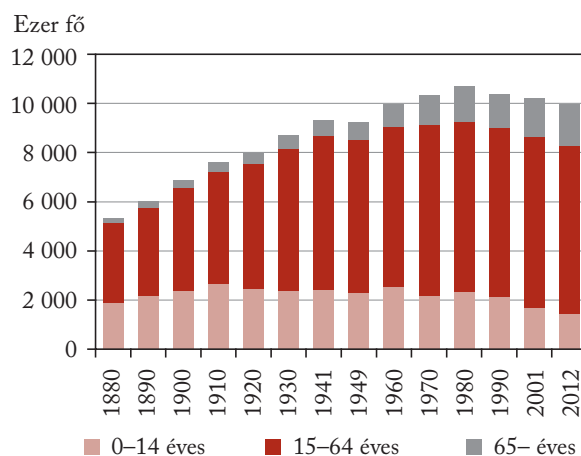
Egy ország népesedési helyzete alapvetően a múltjában gyökerezik, demográfiai jövőjét pedig erősen meghatározza a történetileg kialakult jelen. A magyar népesség fejlődése olyan történelmi utat járt be, amely során egy kiegyensúlyozott korösszetételű és létszámában alapvetően gyarapodó népességből egy fokozatosan elöregedő és lélekszámában fogyó népesség lett. A népesség lélekszáma az ország jelenlegi területén 1980-ban érte el maximumát 10 millió 713 ezer fővel, azóta változó intenzitással ugyan, de folyamatosan csökken, és 2012. január 1-jén 9 millió 958 ezer főt tett ki¹⁾. Harmincegy év alatt ez több mint 755 ezer fős, 7,0 százalékos lélekszámcsökkenést jelent.

Sajátos jellemzője e fejlődési folyamatnak, hogy mind a létszám gyarapodása, mind annak apadása a népesség öregedésével párhuzamosan zajlott. Más szóval a növekedés idején a népesség elsősorban a közép- és időskorúak létszámával gyarapodott, a fogyás időszakában pedig szinte kizárólag a gyermekkorúak létszámával csökkent. Miközben az ország lakossága az 1880 és 1980 közötti száz évben kétszeresére emelkedett, a 60 év feletti lakosság száma több mint ötszörösére, a 65 év felettieké pedig hét és félszeresére nőtt. A népességcsökkenés időszakában tovább öregedett a korösszetétel. 1981 és 2012 között a gyermekkorúak létszáma közel 39 százalékkal csökkent, számszerűen 914 ezer fővel lett kevesebb, miközben a 60 évnél idősebb lakosok száma csaknem 469 ezer fővel (25 százalékkal), a 65 év feletti lakosoké pedig 253 ezer fővel (18 százalékkal) növekedett.

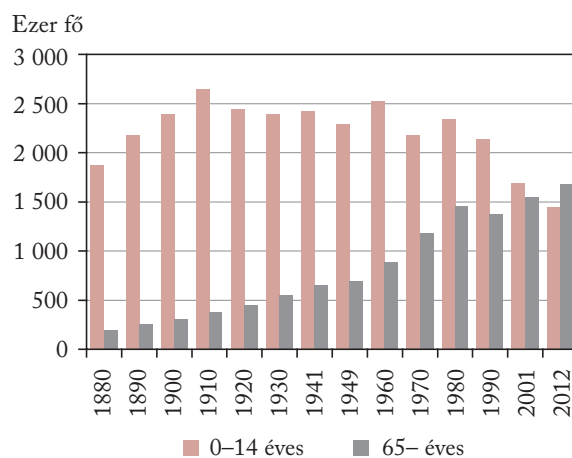
A népesség gyarapodása vagy fogyása alapvetően a születések és a halálozások alakulásától, illetve e két népmozgalmi folyamat egymáshoz viszonyított számától függ. Ez határozza meg a népesség természetes szaporodásának mértékét és irányát. Ha a születésszám meghaladja a halálozásokét, akkor természetes szaporodásról beszélünk, ellen-

kező esetben viszont negatív természetes szaporodásról, vagy más szóval természetes fogyásról van szó. A „természetes” szó itt nem természetszerűt, vagy magától értetődőt jelent, hanem azt, hogy a demográfia a születéseket és a halálozásokat természetes népmozgalmi jelenségeknek tekinti, szemben a mechanikus népesedési folyamatokkal, amelyek közé a helyváltoztatással együtt járó belföldi és nemzetközi vándorlás tartozik.

1. ábra. A népesség lélekszáma fontosabb korcsoport szerint

2. ábra. A gyermek- és az időskorúak létszámának változása

Az elmúlt három évtized népességcsökkenésében eltérő szerepet játszott a születések és a halálozások számának időszakonkénti változó irányzata. Míg az

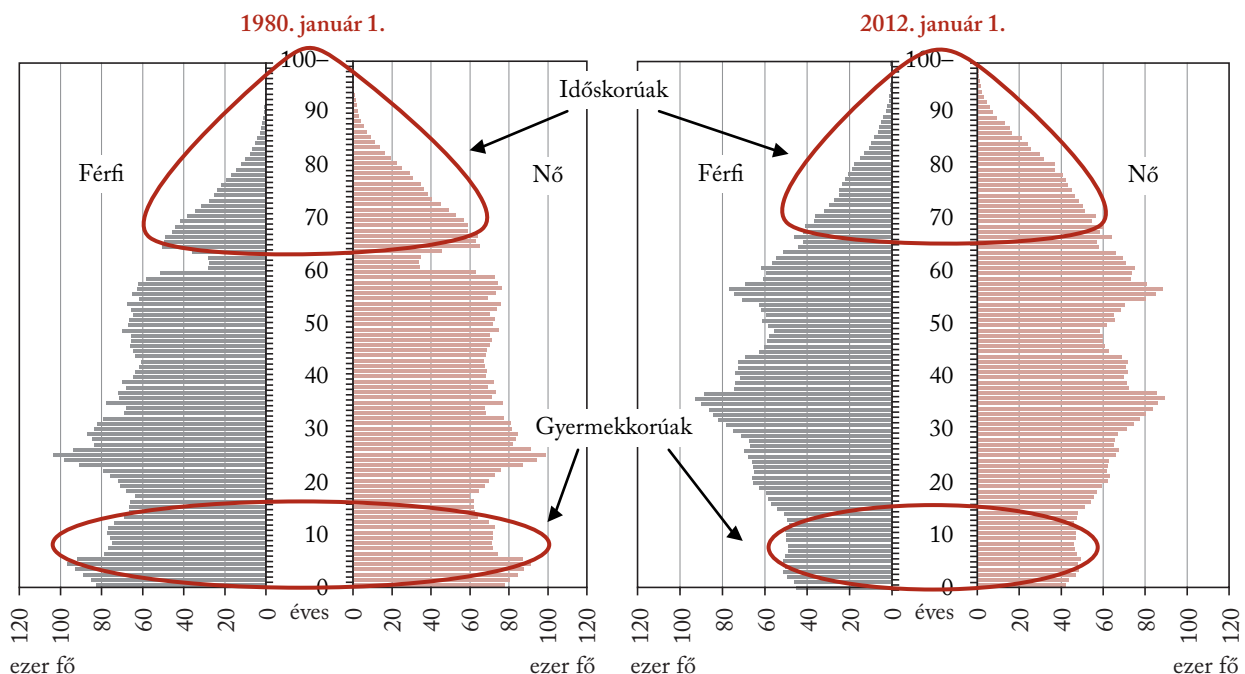
¹⁾ A 2001. évi népszámlálás alapján továbbvezetett népesség.

1980-as években főleg a kedvezőtlen halandósági viszonyok és az ezzel együtt járó magas halálozás, addig az 1990-es évektől a termékenység és a születésszám erős visszaesése, majd tartósan alacsony szintje játszott meghatározó szerepet a népességszám csökkenésében. Az 1981-ben meginduló csökkenést sem a termékenység szintje, sem a népesség akkori korösszetétele nem indokolta. A harminc évvel ezelőtti 1,88-as hazai teljes termékenységi arány európai viszonylatban a közepesnél magasabbnak számított, ugyanakkor az ennél jóval alacsonyabb termékenységgű és a hazainál kedvezőtlenebb korösszetételű észak- és nyugat-európai országok egyikében sem csökkent a népesség lélekszáma. A magyar népességtörténet sajátos vonása, hogy a népességszám tartós fogyása egy viszonylag magas szintű termékenység és egy relatíve fiatal korösszetétel mellett következett be. Az elmúlt harminc évben Európa valamennyi országának népessége jelentősen előregedett, ennek ellenére sem találni olyan országot, ahol 1,80 körüli termékenység mellett csökkenne a népesség lélekszáma. Más szóval az a termékenységi szint, ami mellett harminc évvel ezelőtt hazánk népessége csökkenni kezdett, jelenleg elegendő lenne a népesség természetes fogyásának megállítására.

Az 1990-es években felgyorsult a természetes fogyás folyamata, annak ellenére, hogy az évtized közepétől a halandóság javulásával párhuzamosan a halálozások száma is csökkent. Az ezredfordulót követő évtizedben a születésszám alacsony szinten ingadozott, majd az évtized végén újabb csökkenésbe ment át. A halálozás javuló tendenciája lelassult, majd megtorpant, és csak az elmúlt évben mutatott ismét reménykeltően kedvező irányzatot. Mindezek eredményeként az ezredfordulót követő tizenegy évben a népesség természetes fogyásának üteme meghaladta az előző évtizedét. Míg az 1980-as években évenként átlagosan 16,2 ezer fővel csökkent a népesség lélekszáma, az 1990-es években ez több mint kétszeresére emelkedett, és 33,6 ezer főt tett ki, az ezredfordulót követően pedig a halálozások száma minden évben átlagosan 36,4 ezer fővel haladta meg a születéseket.

A természetes népesedési folyamatokat fékezheti vagy erősítheti a nemzetközi vándorlásból eredő népességszám-növekedés vagy -fogyás. Ha tartósan többen jönnek az országba, mint ahányan annak területét elhagyják, akkor ez népességszámnyereséggel jár, és növeli a honos lakosság lélekszámát.

3. ábra. A népesség életkor és nemek szerinti összetétele a népességcsökkenés kezdetekor és jelenleg

1. tábla. A népességfogyás jellemzői

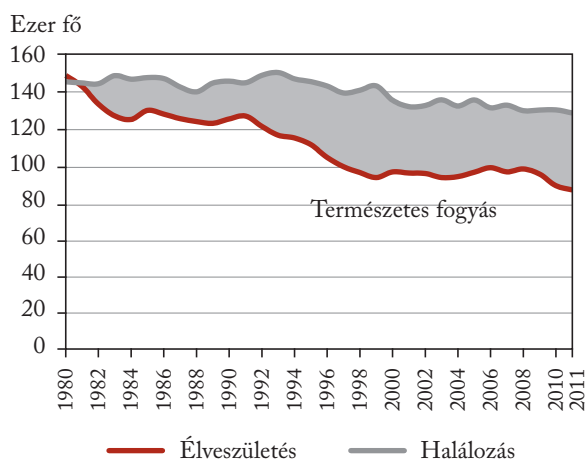
Időszak, január 1.–december 31.	Természetes	Tényleges	Vándorlási egyenleg	A természetes	A tényleges
	fogyás			fogyás évenkénti átlaga	
1981–1989	-145 558	-337 958	-192 400	-16 173	-37 551
1990–2000	-369 603	-174 525	195 078	-33 600	-15 866
2001–2011 ^{a)}	-400 706	-242 567	158 139	-36 428	-22 052
1980–2011 ^{a)}	-915 867	-755 050	160 817	-29 544	-24 356

a) A 2001. évi népszámlálás alapján továbbvezetett népesség.

mát. Ellenkező esetben vándorlási veszteség alakul ki, ami csökkenti az ország lakosságának létszámát. Az elmúlt két évtizedben változó intenzitással ugyan, de minden évben többen jöttek az ország területére, mint ahányan azt tartósan vagy véglegesen elhagyták, így a vándorlásból eredő népesség-szám-nyereség mérsékelni tudta a természetes fogyásból adódó lélekszámvesztést. Más volt a helyzet az 1980-as években, amikor jóval többen hagyták el az ország területét, mint ahányan ide érkeztek. Az 1990. évi népszámlálás során közel 200 ezer lakossal kevesebbet írtak össze, mint amennyi a születések és a halálozások egyenlege alapján továbbvezetett népességszámból adódott. Ennek egy része valóságos vándorlási veszteség volt, más részét viszont a rendszerváltás eufórikus hangulatában a népszámlálási összeírással szemben kialakult ellenszenv és az ebből adódó számbavételi nehézségek okozták. Az 1990-es években – főleg a balkáni háborúk következtében – felgyorsult a hazánkba irányuló migrációs folyamatok intenzitása, és az évtized során a legnagyobb vándorlási nyereséget értük el. Az ezredfordulót követően is pozitív maradt a vándorlási egyenleg, ennek dinamikája viszont az előző évtizedhez képest mérséklődött. A 2011. évi népszámlálás előzetes eredményei szerint a korábbi népszámlálás alapján továbbvezetett és a ténylegesen összeírt népességszám között csekély mértékű, 0,1 százalékos volt az eltérés. Ebben szerepet játszott az is, hogy az ezredfordulót követő népességszám-továbbvezetésnél a természetes népesedési folyamatok mellett első ízben az évenkénti vándorlási egyenleg becslést is számba vették²⁾.

2) A vándorlási egyenleg két részelemből – a külföldiek és a magyar állampolgárok vándorlásaiból – tevődik össze. A hazánkba érkező, illetve annak területét elhagyó külföldi állampolgárok számbavétele jól dokumentált, így egy adott időpontban az országban tartózkodó külföldiek száma nagy pontossággal becsülhető. A munkavállalás vagy tanulás céljából rövidebb vagy hosszabb időszakra külföldre távozó, illetve onnan visszatérő magyar állampolgárok számbavétele azonban pontatlan és – a bejelentési kötelezettség elmulasztása miatt – alábecsült. Ezért a vándorlási egyenleg túlnyomó hányadát a külföldi állampolgárok mobilitása teszi ki.

4. ábra. Születések és halálozások száma

Ha az elmúlt három évtized népességszám-változásánál a születések és a halálozások különbsége mellett a vándorlási egyenleg értékeit is figyelembe vesszük, akkor a természetes fogyásból adódóan mintegy 916 ezer fővel csökkent a népesség lélekszáma, a pozitív vándorlási egyenlegről származó nyereség ennek közel egyötödét tette ki, így ténylegesen 755 ezer fővel lettünk kevesebben.

Népességstruktúra és -fogyás

A népességszám tartós és folyamatos csökkenése önmagában is nyugtalanító jelenség, mindez azonban a népesség öregedésével párhuzamosan zajlik, ami a korösszetétel torzulásával, illetve a gyermek- és a fiatal-, valamint az időskorú népesség korosztályainak kedvezőtlen arányváltozásával jár együtt. A népesség öregedése önmagában kedvező folyamat, hiszen azt jelenti, hogy a meg-

született nemzedékek közül egyre többen érik el, illetve élnek meg az időskort. Ez a demográfia nyelvén azt jelenti, hogy emelkedik a megszületett nemzedék tagjai által leélt összes életévek száma. Ennek értékét egy főre vetítve kapjuk meg az adott nemzedék tagjainak átlagosan várható élettartamát. A népesség öregedésének tehát egyik alapvető, de pozitív értelemben vett oka a várható élettartam emelkedése. A várható élettartam azonban nem mindig és mindenhol emelkedik, sőt elképzelhető, hogy stagnál vagy csökken, a népesség demográfiai értelemben azonban még így is öregedhet. Ennek oka a születésszám, illetve a termékenység csökkenése, a „belépő” újszülött nemzedékeknek a már élőkhez viszonyított alacsonyabb létszáma. Ebben az esetben nem azért öregszik a népesség, mert számszerűen több az időskorú, hanem azért, mert egyre kevesebb a gyermek- és a fiatalkorú. Megváltozik a népesség korösszetétele az időskorúak javára, és ez emeli az adott népesség átlagos vagy medián életkorát. A termékenység és a halandóság a népesség létszámának és összetételének alapvető mozgatórugói. A két jelenség elvileg független egymástól, mégis együttes hatásuk eredményezi azt, hogy egy népesség lélekszáma emelkedik, stagnál vagy csökken (a nemzetközi vándorlástól most eltekintve). Ha egy adott stabil termékenységi szint, illetve születésszám mellett emelkedik a várható élettartam, akkor a népesség úgy öregszik, hogy közben létszámában gyarapodik.

A termékenység csökkenése nem feltétlenül jár együtt létszámcsökkenéssel, ha a várható élettartam emelkedése ellensúlyozni tudja a születésszám csökkenését. Ebben az esetben kevesebben születnek, de hosszabb ideig élnek, és a népesség úgy öregszik, hogy összlétszáma közben stagnál. Hosszú távon mindkét alapvető népesedési jelenségnek vannak korlátai, kritikus értékei, ami meghatározza egy adott népesség demográfiai jövőjét. Az emberi élet véges, a várható élettartam sem növelhető korlátlanul, bár potenciális felső határát még messze nem értük el. A tudomány jelenlegi ismeretei szerint az emberi génbe kódolt várható élettartam akár 120–130 év is lehet. Ilyen várható élettartam hosszú távú elérésével a jelenlegi alacsony hazai születés-

szám mellett is biztosítani lehetne egy 10,5 millió körüli népességet. Ennek a népességnek azonban a fele 60 éves vagy idősebb lenne, és mindössze 15 százalékát tennék ki a szülőképes korú nők, akiknek gyermekeik által kellene biztosítani a népességszám tartós fennmaradását. Ez viszont csak a reprodukciós szint biztosításával, vagyis a jelenleginél mintegy 40 százalékkal magasabb termékenység mellett lenne megvalósítható.

Az említett példa csak egy elvi, elméleti lehetőség, ami arra utal, hogy a várható élettartam emelésével önmagában nem lehet egy stabil korösszetételű népességet hosszú távon fenntartani. Ehhez a termékenység reprodukciós szintjét előbb-utóbb mindenképpen biztosítani kell, és hogy ez mekkora népesség tartós fennmaradásához lesz/lenne majd elegendő, az a reprodukciót biztosító szülőképes korú női nemzedékek számától és az akkor várható átlagos élettartam hosszától függ. Egy nőnek átlagosan valamivel több mint két gyermeket kellene világra hoznia ahhoz, hogy önmaga helyébe egy leánygyermeket állítson, vagyis a szülőképes korú nők létszáma változatlan maradjon. Az Európai Unióban jelenleg csak Írország termékenysége közelíti meg ezt a szintet, a többi országban ez alatt van. A népességcsökkenés szempontjából fontos momentum, hogy mióta tart a reprodukciós hiány, és hogy milyen mértékben távolodott el a termékenység a reprodukciós szinttől. Franciaországban, az Egyesült Királyságban, valamint a skandináv országokban a termékenység viszonylagosan és tartósan magas (1,8–2,0 közötti gyermek egy nőre), és ez a várható élettartam magas és növekvő értékeivel párosul; a népesség a bevándorlási többlet figyelembevétel nélkül is gyarapodik. A nemzetközi viszonylatban ugyancsak kiemelkedően magas várható élettartamú Németországban és Olaszországban viszont természetes fogyás tapasztalható, mivel a tartósan alacsony 1,3 és 1,4 közötti termékenység már képtelen ellensúlyozni az előregedett népesség halálozásait. Az élettartam emelésének korlátaira figyelmeztet Japán esete, ahol világviszonylatban is a legmagasabb a várható élettartam értéke (83 év feletti mindkét nembeli népességre), a halálozások száma mégis felülmúlja a születéseket, az alacsony, az 1,4 alatti termékeny-

ség és az ebből eredő alacsony születésszám miatt. A termékenység alsó határvonala jelenleg átlagosan 1,4 körüli gyermek egy nőre számítva, amely alatt még a legkedvezőbb halandósági viszonyok és a jelenleg elérhető legmagasabb várható élettartam mellett sem biztosítható tartósan a népesség természetes gyarapodása. Egyes közép- és kelet-európai országokban ennél magasabb termékenységi szint mellett csökken a népesség lélekszáma (Bulgária, Ukrajna, Oroszország), amiért főleg a kedvezőtlen halandóság és a halálozások magas száma a felelős, hasonló módon, mint hazánkban, az 1980-as években. A népességcsökkenést tekintve a magyar helyzet annyiban sajátos, hogy nemzetközi viszonylatban mind a termékenység szintje (1,24 gyermek egy nőre), mind a várható élettartam értéke (74,4 év mindkét nembeli népességre) alacsony, és annyiban egyedi, hogy nincs még egy ország Európában vagy talán a világon sem, ahol több mint 30 éve folyamatosan apadna a népesség lélekszáma.

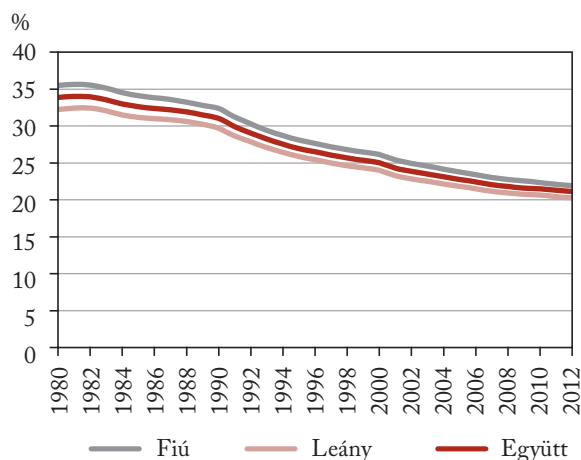
Eltartottsági, függőségi mutatók

A népesség öregedési folyamatának vizsgálatára többféle lehetőség adódik a demográfiában. Az átlagos életkor mellett gyakori a lakosság medián életkorának feltüntetése, ami azt mutatja meg, hogy melyik az az életkor, amelyiknél a népesség fele fiatalabb, illetve a másik fele idősebb. Az öregedés társadalmi-gazdasági hatásai és következményei szempontjából, valamint gyakorlati hasznosságát tekintve leggyakrabban a népesség nagyobb korcsoportjait, illetve ezek arányát vetik egybe, és ún. eltartottsági vagy függőségi mutatókat, arányszámokat számolnak. A népesség korfáján a gyermekkorúak alulról, az időskorúak felülről „ölelik át” a népességnek azt a hányadát, amely foglalkoztatottsági, illetve munkaerő-piaci szempontból, mint potenciális humán erőforrás a társadalom számára rendelkezésre áll. A demográfiában használt csoportosítási gyakorlat szerint a 0–14 évesek tartoznak a gyermekkorú, a 65 éves és e feletti korosztályok az időskorú lakossághoz. Gazdasági aktivitásuk szerint e két nagy korcsoportot inaktív korúaknak tekintik – megkülönböztetve őket 15–64 éves

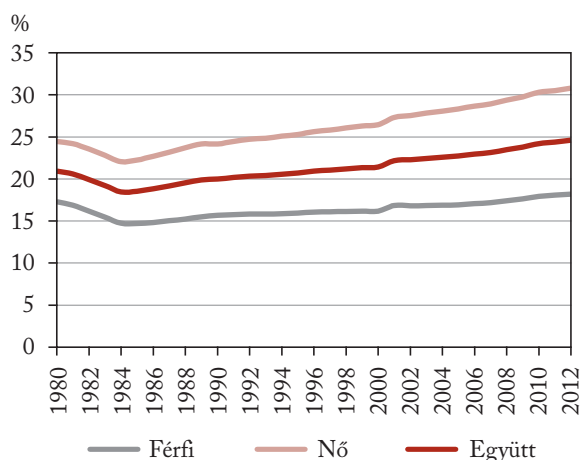
felnőtt- vagy aktív korú lakosságtól – jelezvén azt, hogy a gyermekkorúak még nem, az időskorúak pedig már nem tartoznak a munkaképes korú lakossághoz. E három nagy korcsoport alapján négy eltartottsági, illetve függőségi mutatót lehet képezni. Ebből három a gyermek-, illetve az időskorúakat viszonyítja az aktív korú népességhez, külön-külön és együttesen (gyermek- és időskorúak együtt), a negyedik az ún. öregedési index pedig az időskorúakat viszonyítja a gyermekkorú népességhez. Míg az első három mutató elsősorban gazdasági-társadalmi jelentéssel, illetve jelentőséggel bír, addig a negyedik mutató főleg demográfiai hatásai és következményei miatt fontos. A mutatókat általában százalékos formában fejezik ki, bemutatva, hogy a gyermek- vagy időskorúak hány százalékát teszik ki az aktív korú népességnek, de ezek reciprokértékei is értelmezhetőek, ebben az esetben arra kapunk választ, hogy pl. egy gyermek- vagy időskorú lakosra hány felnőtt- (aktív) korú lakos jut. A mutatók tartalma és jelentése alapján a belőlük levonható következtetések és a társadalmi-gazdasági hatásai is különbözőek.

Az egyes mutatók alakulását az elmúlt több mint három évtizedre mutatjuk be, arra az időszakra, amikor a népességszám folyamatos csökkenésnek lehetünk tanúi. A gyermekkorúak aránya az aktív korú népességhez viszonyítva folyamatosan csökkent az elmúlt évtizedekben. A csökkenés üteme az 1990-es években gyorsult fel, főleg a születésszám jelentős visszaesése miatt. Az 1980-as évek elején a gyermekkorúak még 1/3-át tették ki az aktív korú népességnek, ez az arány mostanra közel 1/5-ére esett. Ez azt jelenti, hogy csökkent az aktív korúaknak a gyermekekre irányuló eltartási terhe. E mutató értéke alapján 1980-as évek elején 3,0, jelenleg viszont 4,7 aktív korú lakos jut egy gyermekkorúra. A fiúk és a lányok mutatói között nincs számottevő eltérés, de megjegyzendő, hogy ez az egyetlen eltartottsági mutató, amelyben a fiúk értékei magasabbak a lányokénál. Ennek oka az, hogy a fiúszületési többlet miatt több a gyermekkorú fiú, mint leány, másrészt a nemek közötti halandóság különbségei miatt a 15–64 éves aktív korú férfiak összlétszáma is valamivel alacsonyabb a nőkénel.

5. ábra. A gyermekkorú népesség eltartottsági rátája (0–14/15–64)*100

6. ábra. Az időskorú népesség függőségi rátája (65+/15–64)*100

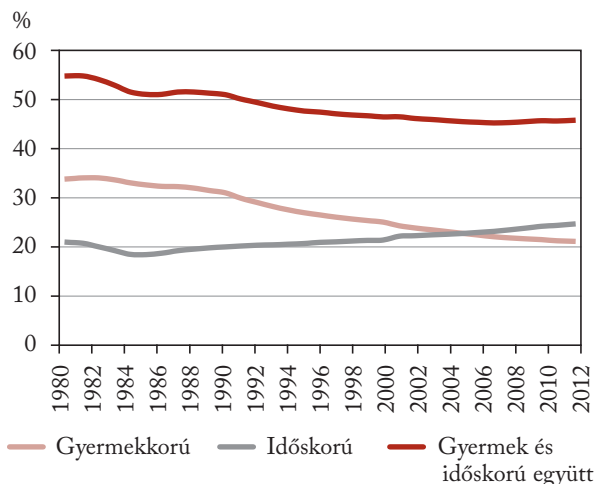
Más a helyzet az időskorúak függőségi³⁾ mutatójánál. Ennek értéke az 1980-as évek közepéig csökkent, majd napjainkig folyamatosan emelkedett. Az időleges csökkenést az első világháború éveinek születéskiesése okozta, mivel az 1914–1918 között született nemzedékek létszáma jóval kisebb volt, mint az ezt megelőző vagy az ezt követő években született nemzedékeké. Ők az 1980-as évek első felében érték el vagy haladták meg a 65 éves életkort, jóval kisebb létszámuk miatt, a népesség hosszú idő óta először és időle-

gesen fiatalodott. E mutató értéke az 1980-as évek közepén érte el lokális minimumát, amikor időskorúak aránya 18,5 százalékát tették ki az aktív korú népességnek, az azóta tartó folyamatos emelkedés eredményeként arányuk napjainkra 24,6 százalékra emelkedett. Ez azt jelenti, hogy az 1980-as évek közepén még 5,4 aktív korú lakos jutott egy időskorúra, a jelenlegi számuk viszont 4,1-re csökkent. Ha kevesebb aktív korú jut egy időskorúra, akkor nő az időskorúak függősége a mindenkor 15–64 éves lakosság számához viszonyítva. A férfiak és nők között itt már jelentős a különbség, főleg a várható élettartam nemenkénti eltérései és az időskorú lakosság nemek szerinti arányának különbsége miatt. 2012. január 1-jén egy időskorú férfira 5,5 aktív korú férfi jutott, a nőknél viszont ez az arány csak 3,2 volt.

Amikor a gyermek- és az időskorúak együttes arányát vizsgáljuk, akkor az inaktív korúaknak az aktív korú lakossághoz viszonyított hányadát mérjük, és ezzel a társadalom egészének eltartottsági vagy függőségi viszonyait fejezzük ki. Az elmúlt évtizedekben a gyermek- és az időskorúak együttes aránya is csökkent az aktív korú népességhez viszonyítva. A csökkenés üteme 1990-es évek elejétől felgyorsult, majd az ezredfordulót követően stabilizálódott, a legutóbbi években viszont lassú emelkedésnek indult. Ennek magyarázata az, hogy a születésszám erős visszaesése miatt a gyermekkorúak hányada jobban csökkent, mint ahogy az időskorúak aránya nőtt. Demográfiai indoka pedig az, hogy a termékenység nagyobb mértékben esett vissza, mint amennyivel a várható élettartam emelkedett. Tény, hogy a gyermek- és az időskorúak együttes aránya az aktív korúakhoz képest 55-ről 45 százalékra esett 1980 és 2007 között, majd közel 46 százalékot tett ki 2012. január 1-jén. Ez másképpen kifejezve azt jelenti, hogy 1,8-ről 2,2-re emelkedett az egy gyermek-és időskorúra jutó aktív korú népesség száma, vagyis mérséklődött az aktív korú népességre nehezedő demográfiai eltartási (függőségi) teher.

³⁾ Az eltartottsági, illetve függőségi elnevezéseket szinonimaként használjuk. A gyermekkorúak esetében inkább indokolt az eltartottsági mutató szóhasználat, mivel a gyermekeket a szó szoros értelmében is főleg a szüleik, áttételesen pedig az aktív korúak tartják el. Az időskorúak esetében viszont pejoratív felhangja miatt sértő lehet az eltartottsági mutató szóhasználat, ezért esetükben a függőségi mutatókról beszélünk, ami azt fejezi ki, hogy az időskorúak milyen mértékben függenek az aktív korúaktól.

7. ábra. Eltartottsági (függőségi) mutatók alakulása

A korstruktúrában történt ilyen irányú változásokat és az ennek eredményeként kialakult népese-
desi helyzetet vagy állapotot nevezi a szakirodalom *demográfiai jutaléknak*, vagy más szóval a demográfiai ablak adta lehetőségek kinyílásának (lásd az azonos című keretes írást). Mivel az aktív korúak száma még magas, a foglalkoztatottsági ráta növelésével megnyílik a lehetőség a gazdasági és társadalmi fellendülésre. A népességnek az a hányada, amelyik munkából származó jövedelemmel rendelkezik, adói és járulékaival alapvetően befolyásolja

azokat a forrásokat, melyek szociális juttatásokra, oktatásra, nyugdíjakra és egészségügyi célokra felhasználhatók. Növekvő foglalkoztatottság mellett (*ceteris paribus*) ezek a források emelkednek, ellenkező esetben csökkennek. A demográfiai ablak kinyílása csak lehetőséget ad arra, hogy kihasználjuk azokat az előnyöket, melyek a korstruktúra változásából adódnak. Ezt nem mindig, illetve minden körülmény esetén lehet kihasználni, így nem jelennek egyben automatikusan megvalósuló előnyöket is. Az aktív és inaktív korúak arányának kedvező irányú változását alapvetően az okozza, hogy az elmúlt húsz év során munkaképes korba léptek az 1970-es évek közepén született nagy létszámú nemzedékek, a szüleik pedig az 1950-es évek derekán született ugyancsak népes generációk pedig még munkaképes korban vannak. Ezzel párhuzamosan a születések száma nagyobb mértékben csökkent, mint ahogy az időskorúak száma nőtt. Ez a helyzet azonban csak egy időleges demográfiai „kegyelmi” állapotot jelent, ami addig tart, amíg a „Ratkó-korszakban” született nagy létszámú nemzedékek el nem érik a nyugdíjkorhatárt. Ezt követően ismét dinamikus emelkedni fog az időskorúak száma, megváltozik az inaktív/aktív arány, a demográfiai ablak és az ezzel járó lehetőségek is hosszú időre, de az is lehet, hogy végleg bezárulnak.

DEMOGRÁFIAI ABLAK

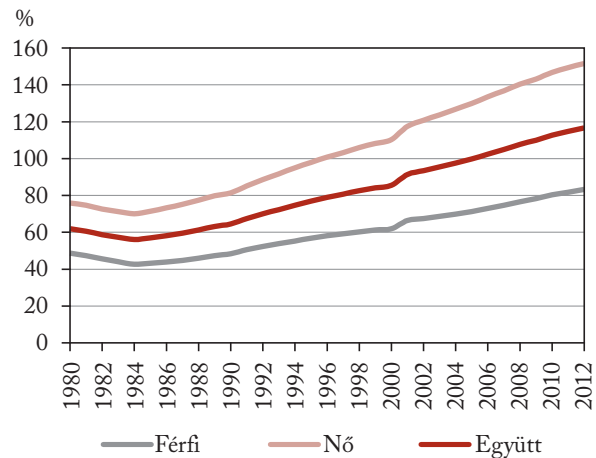
Az aktív és az inaktív korú népesség arányának viszonylag gyors és jelentős változása elsősorban a fejlődő országokra jellemző jelenség. Miután a világtermékenység az elmúlt évtizedekben a születésszabályozás terjedése révén erősen visszaesett, a fejlődő országok jelentős hányadánál csökkent a gyermekkorú népesség eltartási terhe. Miután a korábbi magas termékenység miatt az aktív korú felnőtt szülői nemzedékek száma még igen magas, a relatíve alacsony várható élettartam miatt pedig az időskorú népesség hányada még viszonylag alacsony, ezért jelentősen mérséklődik az aktív korú népesség eltartási terhe. A népesség korstruktúrájának ilyen irányú változását nevezi az újabb kori szakirodalom demográfiai jutaléknak, vagy más kifejezéssel élve demográfiai ablaknak. Ez kinyílik, ha csökken az aktív korúak eltartási terhe, megteremtve ezzel a lehetőséget a gazdaság fellendülésére, a gyors társadalmi fejlődésre és az anyagi javak felhalmozására. A tartósan alacsony termékenység, illetve születésszám mellett azonban a demográfiai ablak előbb vagy utóbb becsukódik, ismét növelve az aktív korúak eltartási terhét, de most már a demográfiai veszélyesebb és társadalmi-gazdasági hatásait tekintve súlyosabb következményekkel járó népességöregedés, illetve az időskorúak növekvő száma és aránya miatt. A demográfiai ablak adta lehetőségek kihasználását jól példázza Kína esete, ahol az egygyermekes családmódel évtizedek óta tartó preferálása és kiemelt támogatása elképesztően gyors társadalmi-gazdasági fellendüléssel járt együtt. Az ablak még nyitva, de csak idő kérdése, hogy mikor kezd zárulni, mivel a nagy létszámú aktív korú nemzedékek első hulláma lassan eléri a nyugdíjkorhatárt, és a várható élettartam is emelkedik, ezzel párhuzamosan a korábbinál jóval kisebb létszámú nemzedékek lépnek gazdaságilag aktív korba. Egyre gyakoribb az a megállapítás, hogy a kínai társadalom XXI. századi legnagyobb demográfiai kihívása a népesség öregedése lesz.

A hosszú távú demográfiai kilátásokat leginkább meggyőzően és szemléletesen kifejező mutató az **öregedési index**, ami az idős korúaknak a gyermekkorúakhoz viszonyított arányát méri. Ennek a mutatónak az értéke az 1980-as évek közepéig még időlegesen csökkent, a már említett első világháború éveiben született kisebb létszámú nemzedékek idős korba lépése miatt, ezt követően viszont folyamatosan és dinamikusan emelkedik. Az 1980-as évek közepén száz gyermekkorúra 56 idős korú lakos jutott, húsz évvel később viszont a 65 éves és ennél idősebb lakosok már többen voltak, mint a 15 év alatti gyermekek. 2012. január 1-jén, 117 idős korú lakos jutott száz gyermekkorúra, több mint kétszerese a 28 évvel korábban mért értéknek. A mutató emelkedése töretlenül tűnik az elmúlt évtizedekben, és a jelenlegi korösszetételt tekintve, ez az irányzat a közeljövőben sem változik. Jelenleg már megszülettek azok a gyermekek, akik az elkövetkező tizenöt évben az aktív korúak körébe lépnek, létszámuk azonban jóval elmarad a jelenleg még aktív korú szülők nemzedékétől. Az aktív korból idős korba lépő generációk létszáma viszont jelentősen emelkedik, részben az 1950-es években született népesebb nemzedékek idős korba lépése miatt, másrészt a javuló halandóság következtében. Ez nemcsak az inaktív-aktív arányt változtatja meg, hanem a munkaképes korú lakosságot is fokozatosan „előregíti”. Az öregedési indexben igen jelentősök a különbségek a férfiak és a nők között. Jelenleg száz leánygyermekre több mint másfélszer annyi 152 idős korú nő jut, míg a fiúgyermek még többségben vannak az idős korú férfiakhoz képest: száz fiúgyermekre 83 idős korú férfi jut.

A nők idős korúak közötti nagyobb aránya főleg az élettartam-különbségekből adódik, ugyanakkor a leánygyermeknél mutatkozó aggasztó hiány és aránytalanság a szülői és a nagyszülői nemzedékekhez képest nemcsak reprodukciós gondot jelent, hanem növekvő felelősséget is az utódok és a felmenők iránt. Az alacsony termékenység és a növekvő életkilátások mellett a családszerkezet és a családi kapcsolatok horizontálisan szűkülnek a kevesebb testvér, unokatestvér, rokon miatt, ezzel együtt növekszik annak esélye, hogy három vagy négy generáció tagjai élnek egyidejűleg. Nagyobb teher hárul a család tagjaira,

különösen az ún. „szendvics” generációt képviselő középkorú nőkre, anyákra, akiknek saját gyermekeik vállalása és felnevelése mellett fokozott figyelemmel és törődéssel kell lenniük a felmenő nemzedékek többnyire idős korú nőtagjaival szemben.

8. ábra. Öregedési index $(65+ / 0-14) \cdot 100$

Az előzőekben bemutatott eltartottsági (függőségi) mutatók irányzatain érdemben nem változtat az az újabb gyakorlat, miszerint a 15 év alatti gyermekek mellett a tizenéves nemzedékek egészét az eltartottak közé soroljuk, és a 0–19 éves korosztályokkal számoljuk ki az említett mutatókat. Ez jogos és valós igény, mivel jobban figyelembe veszi a realitásokat, vagyis azt, hogy a fiatalok túlnyomó többsége tizenéves kora végéig tanul, képezi magát, így nem tartozik a munkavállalásra képes, illetve arra kész aktív korú népesség közé. Mivel a 20 év alatti korosztályok népesebbek, mintha csak 15 év alattiakkal számolnánk, ezért valamennyi eltartottsági mutató értékei magasabbak, vagyis az aktív korúak eltartási terhei nagyobbak, mint a korábbi számítási mód esetén. Egyedül az öregedési index mutat a korábnál valamivel kedvezőbb képet, mivel a 20 év alattiak összlétszáma jelenleg még magasabb, mint a 65 év feletti idős korúaké. Nemenként vizsgálva a mutatók értékét már ez utóbbi megállapítás sem igaz, mivel a 20 év alatti leánygyermek és tizenéves leányok együttesen is kevesebben vannak, mint a 65 év feletti nők. 2012. január 1-jén száz 20 év alatti fiatal leányra 109 idős korú nő jutott, ami csak megerősíti a potenciális anyákra nehezedő – korábban már említett – terheket és felelősséget.

A demográfiai függőségi (eltartottsági) mutatók a népesség nagyobb korcsoportjainak egymáshoz viszonyított arányait vetik egybe, és a korösszetételben történt vagy történő változásokat fejezik ki, illetve ezek alapján vonnak le következtetéseket. A nagyobb korcsoportok kiválasztása nemzetközileg egységes elvek alapján, de bizonyos értelemben mégis önkényesen történik, és csak a potenciális keretét adja meg azoknak a korosztályoknak, akiket gyermek- vagy időskorúaknak, illetve gazdaságilag aktív vagy inaktív korú lakosoknak tekintünk. A tényleges vagy valóságos függőségi mutatók ettől lényegesen eltérhetnek, elsősorban attól függően, hogy a gazdaságilag aktív korú lakosok közül ténylegesen mekkora a foglalkoztatottak aránya. A népességnek ez a hányada rendelkezik munkából származó jövedelemmel, és adói, járulékai által teremti meg azokat a forrásokat, amelyek az újraelosztás folyamata során a társadalmi ellátórendszerek számára felhasználhatók. Ha ennek fényében nézzük a függőségi viszonyokat, akkor megállapíthatjuk, hogy például 2011-ben átlagosan 3,81 millió foglalkoztatottra mintegy 6,16 millió nem foglalkoztatott lakos (inaktív kereső, munkanélküli és eltartott) jutott, vagy másként kifejezve száz munkajövedelemmel rendelkező lakosra 162 ilyen jövedelemmel nem rendelkező lakos jutott. A tényleges függőségi viszonyokat talán ez a mutató fejezi ki a leghitelesebben, és valamennyi hasonló jellegű demográfiai mutatónál kedvezőtlenebb képet mutat. A foglalkoztatottság növelése kulcskérdés a társadalom egésze számára. A jelenlegi alacsony arányok emelésére a kedvezőtlen demográfiai helyzettől függetlenül lehetőség nyílik, hosszabb távon viszont a korstruktúra további aránytalanságai miatt a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét szempontjából létfontosságú kérdésnek számít.

SZÜLETÉS, TERMÉKENYSÉG, NÉPESSÉGREPRODUKCIÓ

A születések száma a népesség hosszú távú demográfiai, de társadalmi-gazdasági kilátásait is meghatározó stratégiai indikátor. Egy adott évben világra jött újszülöttek az ezt követő évtizedekben életkoruknak megfelelően haladnak előre a népesség korfáján,

meghatározva ezzel a bölcsődés-, az óvodás-, illetve az iskoláskorú gyermekek, később pedig a munkaképes, majd a szülőképes korú felnőtt lakosok számát, a gazdaságilag aktív életszakaszuk befejezésével pedig a nyugdíjba lépők nemzedékét. Egy adott születési évjárat létszáma pozitív vándorlási egyenleg mellett elvileg növekedhet, az életkor szerinti halandóságnak megfelelően azonban rendszerint csökken. A mindenkor születésszám és a várható élettartam szorzatával becsülhetjük a népesség várható összlétszámát, ha a két népességi indikátor hosszú távon fennmarad. Így pl. 100 ezres születésszám és 75 éves mindkét népességbeli születéskor várható élettartam durván egy 7,5 milliós népességet vetít előre. Ha a 2011. évi történelmi minimumként számon tartott 88 ezres születésszámból és az ugyancsak ebben az évben mért történelmi maximumot jelentő 74,7 éves várható élettartamból indulunk ki, akkor ez mindössze 6,6 milliós népesség fenntartását jelentené hosszú távon. Ha a születésszámot a gyermekvállalásra képes nők számához viszonyítjuk, akkor termékenységi mutatókról beszélünk, amit kifejezhetünk a szülőképes korú nők egészére vagy azok öt éves korcsoportjaira, illetve minden egyes életkorú (korévű) nőre. Ez utóbbi esetekben azt vizsgáljuk, hogy az adott korcsoportba vagy életkorba tartozó nőtől a vizsgált évben hány gyermek származott. A termékenységi mutatók alapján meghatározható a nők által életük során születendő gyermekeik átlagos száma. Ezt nevezi a demográfia teljes termékenységi arányszámnak (TTA), kifejezve azt, hogy hány gyermeke lenne egy nőnek szülőképes kora végén, ha élete folyamán úgy vállalná gyermekeit, mint ahogy a vizsgált évben az egyes életkorú nők ténylegesen teszik/tették. Ez tehát egy hipotetikus mutató, amely állandónak, változatlannak feltételezi az életkor szerinti születési arányszámokat.

A termékenységi mutatók magukban hordozzák vagy más szóval kifejezik az adott népesség reprodukciós viszonyait. Ez a népesség legfontosabb hosszú távú demográfiai jellemzője. A reprodukciós arányszámokat csak a nőkre számítják, és ebben az esetben azt nézik, hogy hány leánygyermeke születne egy nőnek élete folyamán a vizsgált év termékenységi jellemzői mellett. A reprodukciós arányszám tehát azt fejezi ki, hogy a szülőképes korú női

FÉRFI TERMÉKENYSÉG, REPRODUKCIÓ

A férfi termékenység vizsgálatának nehézségei alapvetően három okra vezethetők vissza. Az első még a híres római mondásból ered miszerint „mater semper certa”, vagyis az anya mindig biztos, az apa kiléte viszont nem mindig határozható meg egyértelműen. Egy gyermekvállalásnál tehát csak az anya tekinthető biztosnak, bár napjainkban a különböző mesterséges megtermékenyítési technikák mellett, lehet, hogy már ez az állítás is idejé múlt. A második gond az, hogy míg az anyák szülőképes életszakasa igen jól körülhatárolt, addig az apáknál a reprodukív vagy nemzőképes életkor felső határa meglehetősen bizonytalan. Náluk kérdéssé válik, hogy mikor beszélhetünk befejezett termékenységről, vagy véglegesen kialakított gyermekszámról. A harmadik és gyakorlati szempontból a legfontosabb ok az, hogy gyakran ismeretlen az apa életkora, ami szinte kizárólag a házasságon kívül született gyermekek esetében fordul elő. Mindemellett a férfi termékenység vizsgálata nem önmagában fontos, hanem a népesség egészének reprodukciója szempontjából van vagy lehet igazán jelentősége. A reprodukciót ugyanis főleg a fentebb említett nehézségek miatt csak a nőkre számítják, feltételezve azt, hogy a népesség egésze is olyan mértékben reprodukálja önmagát, mint ahogyan a vizsgált időszakban ezt a nők leánygyermekük által teszik/tették. A születéskori nemi arányok miatt ez a feltételezés általában igaz, gond csak akkor adódhat, ha a nők és a férfiak halandósága és várható élettartama között jelentős, netán növekvő a különbség. Ilyen esetben indokolttá válhat a reprodukciós mutatókat külön-külön a nőkre és a férfiakra számolni. Közvetetten erre utal az a jelenség, hogy az elmúlt több mint három évtized népességcsökkenési folyamata eltérően érintette a nőket és a férfiakat. A teljes népességcsökkenés 60 százalékában ugyanis a férfiakal lettünk kevesebben, létszámuk tehát az össznépességnél és a nőkénél nagyobb arányban mérséklődött. Kísérletképpen kiszámítottuk a férfi reprodukciós együtthatókat a 2011. évi születések alapján. Ez azt mutatja meg, hogy a férfiak milyen mértékben reprodukálták önmagukat fiúgyermekük által a vizsgált évben. A házasságon kívül született gyermekek 25 százalékánál nem volt feltüntetve az apa életkora. Itt azzal a feltételezéssel éltünk, hogy az ismeretlen életkorú apák kormegoszlása megegyezik az ismert életkorú házasságon kívül gyermeket vállalt apákéval. Az eredmények szerint a férfiaknál mind a bruttó (0,598), mind a nettó (0,584) reprodukciós együttható értéke alacsonyabb volt, mint a nőknél (0,600, illetve 0,594). Feltételezésünk beigazolódn látszik, a női reprodukció mértékének a kivetítése a népesség egészére felülbecsli a férfiak reprodukciós erejét, ami a valóságban alacsonyabbnak bizonyult, mint a nőké.

A népszámlálások egyedülálló lehetőséget nyújtanak a férfi termékenység vizsgálatára, mivel az élete folyamán született gyermekek számáról és azok születési időpontjáról nemre való tekintet nélkül mindenkitől gyűjtöttek adatokat. A férfiaknál az említett gondok – a gyermek esetleges eltitkolása, nem vállalása vagy nem vér szerinti gyermek feltüntetése – ebben az esetben is felmerülhetnek. A trendek időbeli bemutatását és a korábbi népszámlálásokkal való összevetését bonyolítja az a körülmény is, hogy ez ideig nem tartozott a tudományos érdeklődés homlokterébe a férfi termékenység vizsgálata.

nemzedékek milyen mértékben teremtik újjá önmagukat leánygyermekükben, vagy állítanak maguk helyébe leánygyermeküket az adott év termékenységi viszonyai mellett. A reprodukció akkor biztosított, ha minden nőnek egy leánygyermek születik élete folyamán. Mivel a születéskori nemi arány biológiai törvényszerűsége szerint mindig több fiúgyermek születik, mint leány, átlagosan legalább két gyermeket kell vállalnia egy nőnek ahhoz, hogy egy leánygyermek szülessen. Főleg a csecsemő- és a gyermekhalandóság miatt nem minden leánygyermek éli meg azt az életkort, hogy édesanyja helyébe lépve gyermeket vállaljon. Ezért az egyszerű reprodukció biztosításához egy nőnek átlagosan 2,1, tíz nőnek 21, száz nőnek 210, vagy ezer nőnek 2100 gyermeket kellene élete során világra hoznia.

Születési irányzatok, demográfiai jellemzők

A születések száma hosszú időszak óta alapvetően csökkenő irányzatot mutat. Az 1970-es években évenként átlagosan 152 ezer gyermek született, ez az 1980-as években 131 ezerre, az 1990-es években 112 ezerre esett. Ebben az időszakban évtizedenként mintegy 200 ezer fővel, tíz év évenkénti átlagában pedig 20 ezer fővel csökkent az újszülöttek száma. Az 1990-es évek végen először esett a születésszám 100 ezer alá, és azóta sem érte el ezt a szintet. Az ezredfordulót követő évtizedben évenként átlagosan 97 ezer újszülött jött világra, a 2010. évi újabb jelentős csökkenést követően pedig 2011-ben már a 90 ezret sem érte el. Ha a két szélsőértéket hasonlítjuk össze, akkor a 2011. évi

2. tábla. A szülőképes korú nők és a születések számának változása

Időszak	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések	A szülőképes korú nők	A születések
	évenkénti átlagos száma		átlagos változása (1970–1979=100,0%)		átlagos változása (előző évtized=100,0%)	
1970–1979	2 665 177	152 362	100,0	100,0		
1980–1989	2 558 910	130 958	96,0	86,0	96,0	86,0
1990–1999	2 567 173	111 686	96,3	73,3	100,3	85,3
2000–2009	2 472 808	97 180	92,8	63,8	96,3	87,0
2010–2011	2 380 347	89 192	89,3	58,5	96,3	91,8

88 ezres születésszám már a felét sem éri el az 1970-es évek közepén született gyermekeknek (194 ezer fő).

Az évenkénti születésszám alapvetően két tényezőtől függ a szülőképes korú nők számától és azok gyermekvállalási gyakoriságától vagy más szóval termékenységtől. A szülőképes korú nők létszáma azonban korántsem csökkent olyan mértékben, mint a születéseké, sőt a 1990-es években, amikor is a születésszám a legnagyobb mértékben esett az előző évtizedhez képest, a 15–49 éves nők létszáma még növekedett is. Összességében a vizsgált időszakban a szülőképes korú nők száma alig 11 százalékkal csökkent, míg a születésszám 41,5 százalékkal esett vissza.

A születésszám jelentős csökkenését elsősorban a szülőképes korú nők összetételében történt változások és a gyermekvállalási magatartások életkor szerinti erős differenciálódása idézte elő. A 1990-es évek elején léptek szülőképes korba az 1970-es évek közepén született nagy létszámú női nemzedékek, és az évtized során pedig elérték azt az életkort, a 20-as éveik első felét, amikor a korábbi szokások szerint a leggyakrabban vállalták gyermekeiket az anyák. A 1990-es évek második felére az akkori előrejelzések mind a születésszám emelkedését várták, ezzel szemben az újszülöttek száma lokális mélypontjára zuhant. Mi történt? A rendszerváltást követően indult meg, illetve gyorsult fel az a folyamat, amely során stratégiaváltás/paradigmaváltás történt a gyermekvállalási magatartásokban. Az anyák egyre idősebb életkorban kezdték el világra hozni első és további gyermekeiket, gyorsan emelkedett a szülő nők átlagos életkora. A 20-as évek elejéről először annak második felére, majd fokozatosan a 30-as évek elejére tolódott az az életkor, amikor az anyák leggyakrabban vállalták gyermeke-

iket. A radikális változás miatt hiányoztak a korábban fiatalon vállalt gyermekek az évenkénti születésekből, a későbbi életkorban szült gyermekek pedig messze nem tudták pótolni/ellensúlyozni ezt a hiányt. A születések száma és a termékenység szintje erősen visszaesett. Az ezredfordulóra lezajlott az intenzív változások első hulláma, az ezt követő években a születések száma és a termékenység kisebb hullámzásokkal tarkítva alacsony szinten stagnált. Az évtized végén aztán újabb negatív fordulatot vett a születési mozgalom. 2010-ben korábban ritkán tapasztalt mértékben, 6,3 százalékkal csökkent a születések száma az előző évhez viszonyítva, a termékenység újabb mélypontot ért el, majd kisebb intenzitással ugyan, de a csökkenő irányzat 2011-ben is folytatódott. Ebben az évben a születések száma először esett 90 ezer alá, a termékenységet kifejező TTA értéke pedig történelmi minimumára, 1,24-re esett (lásd a Történelmi demográfiai események, rekordok a 2011. évi születési statisztikában című keretes írást). Ilyen termékenység mellett száz nő mindössze 60 leánygyermeket hozna világra élete folyamán, vagyis az így felnövekvő és később szülei helyébe lépő leánynemzedékek létszáma 40 százalékkal lenne kisebb a szüleinél. A termékenység olyan mértékben távolodott el az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől, ami tovább csökkentette a mélyhullámból való kilábalás esélyét.

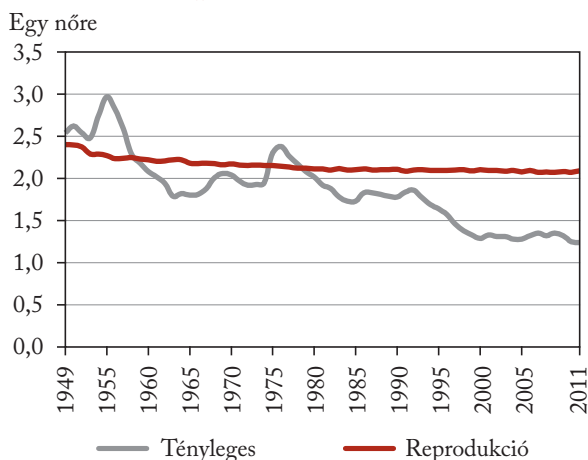
Folytatódott a gyermekvállalás életkorának kitolódása, 2011-ben a szülő nők átlagos életkora 28,3 évre emelkedett az első gyermekük világra hozatalakor, azaz abban az életkorban vállalták első gyermeküket, mint amelyikben 20 évvel korábban már lényegében befejezték termékenységüket az anyák, kialakítva az akkor általánosan jellemző kétgyermekes családmodellt. A termékenység

TÖRTÉNELMI DEMOGRÁFIAI ESEMÉNYEK, REKORDOK A 2011. ÉVI SZÜLETÉSI STATISZTIKÁBAN

- Legalacsonyabb a születésszám, a termékenység és a nettó reprodukció szintje
- Legmagasabb életkorban vállalják az anyák első gyermeküket (28,3 év)
- Legmagasabb a házasságon kívül született gyermekek aránya (42,3 százalék)
- Legalacsonyabb a 20–29 éves nők szülésgyakorisága
- A legtöbb gyermek születik 30 éves vagy ennél idősebb anyáktól (53,8 százalék)
- Legmagasabb arányban vállalják első gyermekeiket az anyák 30 évesen vagy ezen életkor felett (40,8 százalék)
- Legmagasabb a gyermektelen nők aránya 30 éves életkorban (49,8 százalék)
- A legkevesebb gyermeket vállalják az anyák 30 éves korukig (egy nőre 0,719 gyermek)

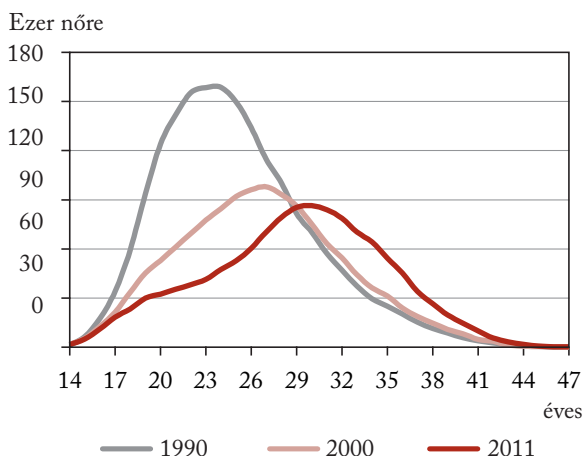
életkor szerinti profilja annyiban változott, hogy emelkedett a 30 év feletti nők szülésgyakorisága, jelezvén azt a szándékukat, hogy pótolni szeretnék a korábban elhalasztott gyermekeiket. A születések

9. ábra. A termékenység tényleges* és egyszerű reprodukciós szintje

* TTA=teljes termékenységi arányszám.

10. ábra. Élveszületések az anya életkora szerint

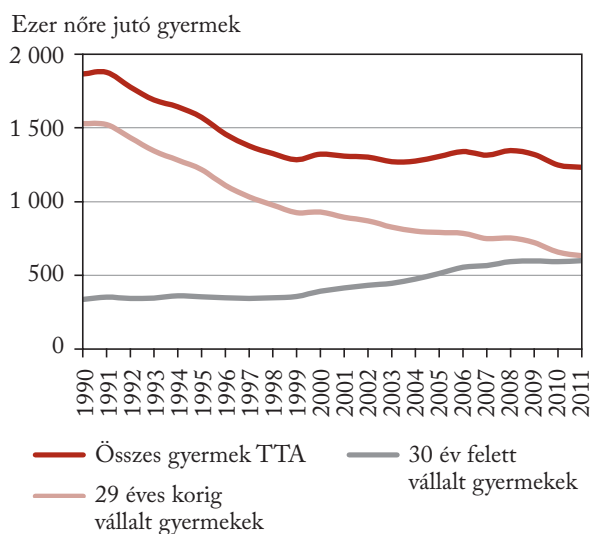
mindenkori számát egyre inkább az határozta meg, hogy a 20-as éveikben járó fiatalok továbbra is jellemzően csökkenő termékenységét mennyiben tudta ellensúlyozni a 30-as éveiben járó nők gyakoribb gyermekvállalása. Az ezredfordulót követő években ez többnyire sikerrel járt, az utóbbi két évben viszont a 30-as évek elején járó nők termékenységemelkedése is megtorpant, és csak a 35 év felettieké nőtt, ez viszont kevés volt ahhoz, hogy ellensúlyozza a többi életkor csökkenő termékenységét. A születések száma és a termékenység szintje ismét a mélypontjára esett.

A késői gyermekvállalás kockázati tényezői

Az elmúlt két évtized termékenységének egyik sajátos jellemzője, hogy látványosan nőtt a szülőképes kor „idősebb” korosztályainak szerepe és jelentősége az éves termékenységben. Ez a szerepváltozás részben abból adódott, hogy emelkedett 30 év feletti nők termékenysége, de ennél jóval jelentősebb tényező volt a 30 év alatti nők gyermekvállalásának az előzőeknél is nagyobb visszaesése. Ha a szülőképes kort két részre osztjuk, és aszerint vizsgáljuk, hogy egy adott év termékenységi viszonyai mellett születendő összes gyermek közül (a TTA értékéből) hány gyermeket vállalnának az anyák 29 éves korukig és hányat 30 évesen vagy ennél idősebb korban, akkor számszerűsíthetjük az említett változást. Az 1990. évi egy nőre jutó 1,87 gyermekből 1,53 született volna a nők 29 éves koráig, vagyis az akkori termékenység mellett várható összes gyermek 82 százaléka, és csak 18 százalékuk jött volna világra 30 éves vagy e feletti életkorban. Ezzel szemben a 2011. évi 1,24 TTA

érték csak valamivel több mint fele, 51 százaléká születne meg 29 éves korig, 49 százalékuk pedig ezen életkor felett, ha a 2011. évi kor szerinti gyermekvállalási szokások tartósan fennmaradnának. Azaz jóval alacsonyabb a várható gyermekszám, és ezek jelentős és egyre növekvő hányada csak 30 év felett jönne világra. A trendekből az is kiderül, hogy az 1990-es évek elejének termékenységi szokásai mellett még több gyermeket vállaltak volna az anyák 29 éves korukig, mint amennyit a jelenlegi termékenységük mellett egész életük folyamán világra hoznának.

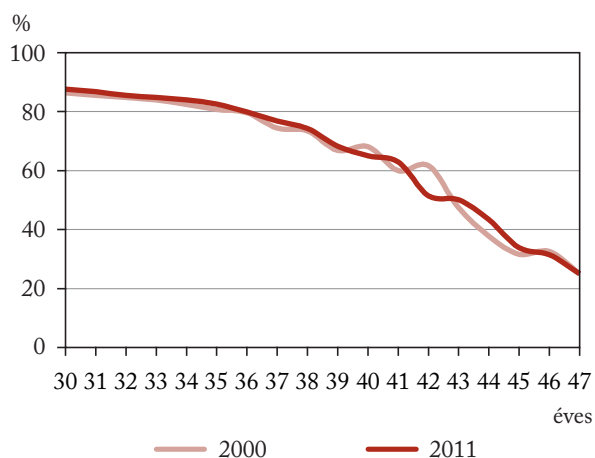
11. ábra. Egyes női korcsoportok hozzájárulása a naptári éves termékenységhez

A gyermekek ilyen jelentős hányadának a 30-as vagy esetleg 40-es életévekre történő halasztása jelentős egészségi-biológiai kockázati tényezőkkel is együtt járhat. A gyermekvállalásnak is megvan az ideális életkora, és ez a jelenlegi ismereteink, valamint az orvos-szakmai tapasztalatok szerint a 20-as éveket és a 30-as évek elejét jelenti. A 30 év feletti életkorban a női fogamzóképeség kezdetben lassan, 35 év felett egyre gyorsuló ütemben csökken, emellett a bekövetkezett terhesség kimenetele is egyre bizonytalanabbá válik, csökken az élveszületéssel és nő a magzati halálózással végződő fogamzások aránya. A 2011. évi adatok szerint 30 éves életkorban még magas az esélye annak, hogy a kívánt fogamzás kimenetele élveszületéssel végződjön (88%). Ez az arány 36 éves életkorban 80, 40 éves életkor-

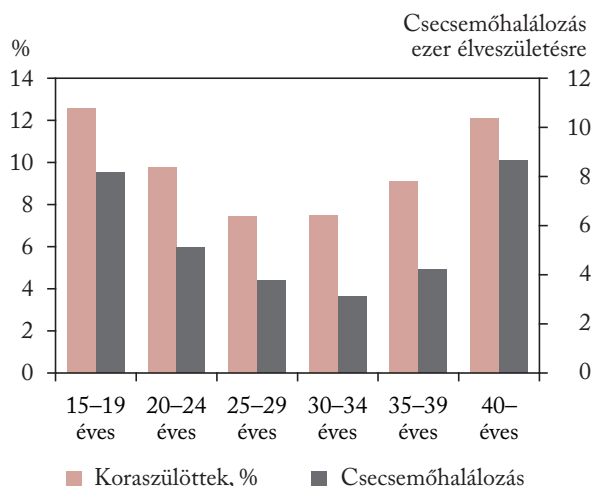
ban 65 százalékra esik, 44 éves életkortól pedig, ha a kívánt fogamzás mégis bekövetkezne, már nagyobb az esélye a magzati halálózásnak, mint az élveszületésnek. Ezek az arányok érdemben nem változtak az elmúlt évtized során.

12. ábra. Kívánt* fogamzásokból élveszületéssel végződők aránya a 30–47 éves nőknél

* Kívánt fogamzásnak a terhességmegszakításon kívüli valamennyi más fogamzás termékét, kimenetelét tekintjük, úgymint: élveszületés, korai, középido és késői magzati halálózás.

13. ábra. Koraszülöttek és csecsemőhalálózás az anya korcsoportja szerint, 2011

Egy másik kockázati tényező magát a megszületett gyermeket, illetve annak egészségét érinti. Köztudott, hogy hazánkban magas a koraszülöttek aránya, az elmúlt évtizedben stabilan 8–9 százalék között mozgott, javulásnak nincsenek jelei. Az életkori jellemzők azt mutatják, hogy a túl fiatalon, 20

év alatt, és a túl későn, 40 év felett vállalt gyermekeknel a koraszülöttségi arányok 50 százalékkal magasabbak az átlagosnál, a legalacsonyabb arányok pedig a 25–34 életkor közötti gyermekvállalást jellemzik. A koraszülések gyakorisága szorosan összefügg a csecsemőhalandósággal, ahol viszont jelentős javulás történt az elmúlt évtizedben is. Mindemelllett a csecsemőhalandóság életkor szerinti profilja nagyon hasonlít a koraszülésekhez, vagyis a tizenévesen szült vagy 40 év felett vállalt gyermekeknel kétszerese az átlagosnak.

A késői gyermekvállalásnak nemcsak egészségbiológiai kockázatai vannak, hanem fontos demográfia hatásai, illetve következményei is lehetnek. Ennek vizsgálatára a demográfia módszertan egy új, ritkábban használt eszközt a generációs vagy kohorsz elemzést szükséges alkalmazni, illetve bemutatni.

Generációs vagy kohorsz termékenység

Az eddig alkalmazott elemzési módszerek a naptári éves adatokon alapultak, és ezek időbeli trendjeit mutatták be. A képzett szintetikus indikátorok, mint a TTA vagy reprodukciós mutatók mindig azt számszerűsítik, hogy mi történne akkor, ha vizsgált év demográfiai jellemzői tartósan megmaradnának. Ez a feltételezés azonban többnyire nem valósul meg, mert a mutatók értékei évről évre változnak. A változások egyik fontos mozgató rugója a demográfiai esemény időzítése (előrehozatala vagy későbbre halasztása) lehet, ami ha tartósan és tömegesen fordul elő, lényegesen befolyásolhatja a vizsgált év demográfiai eseményeit és mutatóit. A generációs vagy kohorsz elemzés kiküszöböli az időzítésből eredő esetleges torzításokat, mert a teljes emberi életutat elemzi. A demográfiában a kohorsz fogalma a demográfiai eseményt egy időben átélt emberek sokasága. A termékenység vizsgálatánál leggyakrabban ez az egy időben átélt esemény a születés éve, így születési kohorszokról, nemzedékről, évjáratról vagy generációról beszélünk, szinonimaként használva a kifejezéseket. A kohorsz elemzés előnye, hogy tisztább, realisabb (időzítésmentes) képet ad a vizsgált születési évjárat termékenységéről és a vállalt gyermekek átlagos számáról. Hátránya viszont az, hogy viszonylag hosszú ideig, a szülőké-

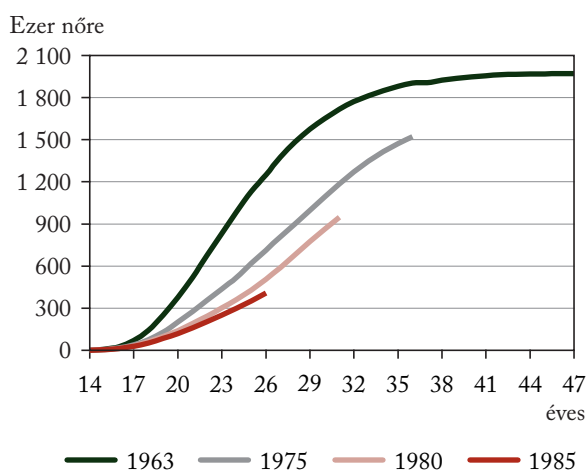
pes kor végéig kell várni ahhoz, hogy egy születési nemzedék teljes termékenységi életútját elemezni lehessen, és ebben az esetben is nem a termékenység aktuális helyzetéről, hanem főleg a közeli vagy távolabbi múltjáról kapunk információkat.

A gyakorlatban ezért azt vizsgálják, hogy az egyes női születési évjáratok egy adott azonos életkorig hány gyermeket hoztak világra, mekkora az átlagos gyermekszámuk, és hogy milyen azok gyermekszám szerinti megoszlása. A kiválasztott azonos életkor lehet a 25, 30, 35 év vagy akár a befejezett termékenység időszaka. A kohorsz termékenység pedig a szülőképes kor kezdetétől a vizsgált életkorig szült összes (kumulatív) gyermekszám, azok átlaga, illetve megoszlása. Így például 2012. január 1-jén az 1985-ben született női nemzedék minden egyes (életben levő) tagja betöltötte a 26. életévét, az 1980-ban születettek a 31. életkorukat, az 1975-ben születettek pedig a 36 éves életkorukat. Ha ehhez hozzávesszük az 1963. évi születési évjáratot, akik ekkor már betöltötték 48. életévüket és gyakorlatilag befejezték termékeny időszakukat, akkor mind a négy nemzedék termékenysége összevethető a 26 éves életkorig, három nemzedéké a 31 éves korig és két nemzedéké pedig a 36 éves korig szült gyermekeikkel.

A legidősebb, 1963-ban született női nemzedék az 1980-as évek elején lépett szülőképes korba. Az akkor jellemző gyermekvállalási szokásoknak megfelelően korán világra hozták első gyermekeiket, és 26 éves korukra már átlagosan több mint egy gyermeke volt (1,25) a nemzedék minden nőtagjának. 31 éves korukig, az 1990-es évek elejéig megszülték összes tervezett gyermekeik döntő többségét, 87 százalékát, és a második világháború után született nemzedékek közül az egyik legmagasabb gyermekszámmal, átlagosan 1,97 gyermekkel fejezték be termékeny életszakaszukat. Gyermekvállalási magatartásukat kedvezően befolyásolhatta a gyed intézményének 1984. évi bevezetése, ami ezt követően több mint húsz éven keresztül változatlan formában és tartalommal fennmaradt, és e nemzedék legtermékenyebb időszakát érintette, ugyanakkor a rendszerváltás gazdasági-társadalmi megrázkódtatásai nem vagy csak kismértékben voltak hatással családterveikre.

Az 1975-ben született nemzedék létszámát tekintve a „nagy generáció”. A rendszerváltást követő években léptek szülőképes korba, és ez a gyermekvállalási magatartásukra is erősen rányomta bélyegét. A korábbi gyakorlattól eltérő halogató, halasztó taktika náluk jelentkezik először. A 20-as éveik első felében csak feleannyi gyermeket vállaltak, mint a náluk tizenkét évvel idősebb nemzedék, és a 20-as éveik végén sem volt még átlagosan egy gyermekük. A két születési évjárat között ebben az életkorban volt a legnagyobb különbség a gyermekek számában, aztán fokozatosan pótolni kezdték lemaradásukat. 36 éves korukra átlagosan több mint 1,5 gyermeket hoztak világra, ami 80 százaléka az 1963-as nemzedék hasonló életkorban elért gyermekszámának (1,90). A gyermekvállalás ideális időszaka lassan kicsúszik a lábuk alól, nőnek az egészségi-biológiai kockázatok, és ezt ők is érzik. A 2011. évi termékenységi mélypont mellett csak a 35 éves és ennél idősebb nők szülésgyakorisága emelkedett kismértékben. Mindemellett nem valószínű, hogy reprodukív koruk végére behozzák a lemaradást, így kisebb családnagysággal fejezik majd be termékeny életszakaszukat, mint az 1963-ban született nőtársaik.

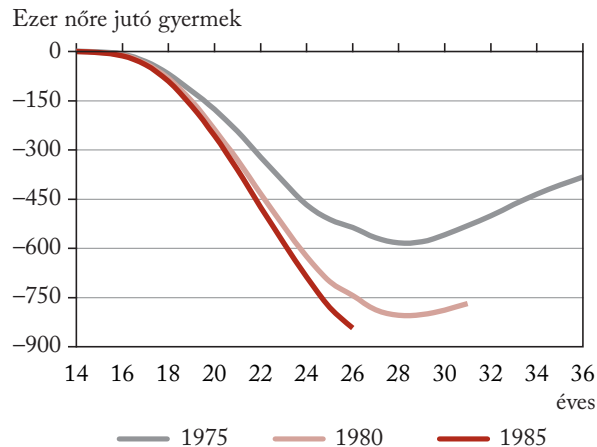
14. ábra. Az adott életkorig vállalt gyermekek átlagos száma születési évjáratonként

Az 1980-ban és 1985-ben született nemzedékek termékenysége nagyon hasonlít egymáshoz. Náluk már megfigyelhető a teljes stratégiaváltás a gyermekvállalási magatartásban. Ők már az új évezred fiatal nemzedékei, akiknek 20-as éveit

főleg a képzés, a tanulás, az anyagi és a munkahe-lyi egzisztencia megteremtése, a családalapítás feltételeinek megteremtése jellemzi. Gyermeket viszont nem, vagy csak kevesen és keveset vállalnak ebben az életkorban. Az 1980-ban született hölgyeknek 31 éves korukban csak valamivel több mint fele annyi gyermeke született, mint az 1963. évi születési évjáratnak, az 1985-ben született nemzedék pedig 26 éves koráig csak harmadannyi gyermeket vállalt, mint a náluknál huszonkét évvel idősebb generáció tette ezt hasonló életkorig. Az 1963-as és 1985-ös születési évjáratokat nevezhetjük akár szülői és gyermeknemzedéknek is a köztük lévő korkülönbség miatt. Ha így tekintünk rájuk, akkor bátran állíthatjuk, hogy a szülők és a gyermekeik termékenységi magatartása között, tehát egy nemzedékváltás időszaka alatt, ilyen mértékű és gyorsaságú változás a gyermekvállalás területén korábban még soha nem fordult elő.

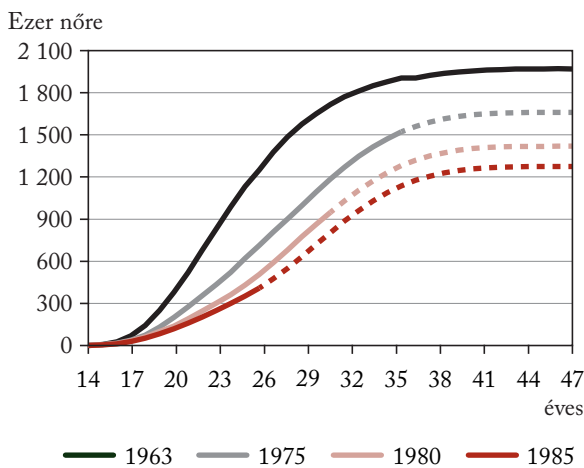
15. ábra. Az elmaradás mértéke az 1963. évi kohorszhoz képest

A kérdés az, hogy valóban csak halasztásról van-e szó, vagy ennél többről, egy valóságos mintaváltásról, ami gyökeresen megváltoztathatja a korábban kialakult és hosszú idő óta jellemző család-szerkezetet. Erre most nem lehet egyértelmű választ adni. Tény viszont az, hogy minél fiatalabb női nemzedékeket vizsgálunk, annál kevesebb az egy adott életkorig szült gyermekek száma, és ezzel párhuzamosan annál több körükben a gyermekele-nek aránya. Az 1980-as nemzedék 44 százalékának

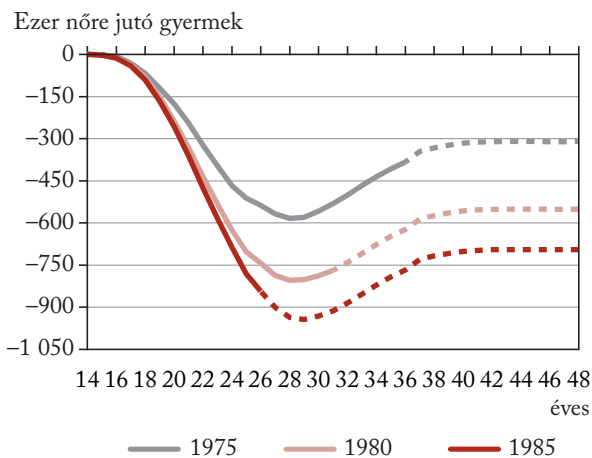
nem volt még gyermeke 31 éves korában, az 1985-ös nemzedék háromnegyedének pedig 26 éves korában. Ezek az arányok többszöröse az 1963. évi nemzedék hasonló életkorban mért arányainak. Az elmaradás olyan nagy mértékű, hogy reménytelennek látszik annak esélye, hogy a mai fiatal gyermeknemzedékek átlagos családnagysága elérje a szüleikét, azt a gyermekszámot, amiben ők maguk nevelkedtek.

16. ábra. Az adott életkorig vállalt gyermekek tényleges és becsült* átlagos száma születési évjáratonként

* A becslés a 2011. évi korszpecifikus elveszületési arányszámok alapján készült, és a becsült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

17. ábra. Az elmaradás tényleges és becsült* mértéke az 1963. évi kohorszhoz képest

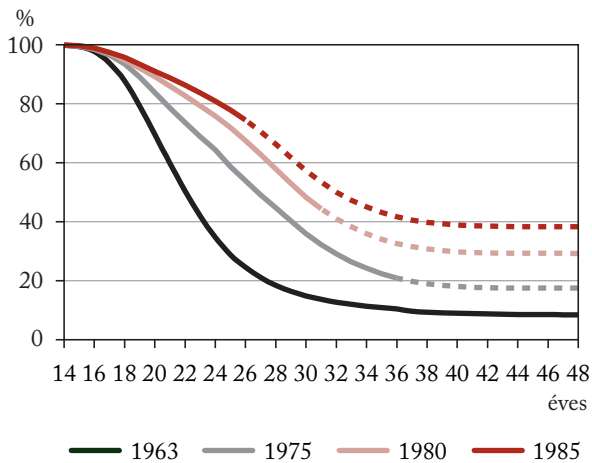
* A becslés a 2011. évi korszpecifikus elveszületési arányszámok alapján készült, és a becsült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

A várható családnagyság jövőbeli becslésére egy kézenfekvő és egyszerű módszer lehet, ha azt feltételezzük, hogy egy adott életkort elért fiatal nemzedékek a további élet éveikben úgy vállalják gyermekeiket, mint ahogy az adott életkor feletti nőtársaik jelenleg azt ténylegesen teszik. Ha ez a hipotézis megvalósulna, akkor radikális változások történének az átlagos családnagyságban és azok gyermekszám szerinti összetételében. Ebben az esetben az 1975-ben született nemzedék átlagosan 1,66 gyermekkel fejezné be termékenységét, az 1980-ban születetteknek átlagosan 1,42 gyermekük születne, az 1985-ös, jelenleg 20-as évei közepén járó női generáció pedig átlagosan mindössze 1,28 gyermeket hozna világra élete folyamán, szemben a szülői nemzedéknek tekintett 1963. évi generáció 1,97 gyermekével.

Az átlagos gyermekszám, illetve családnagyság ilyen mértékű csökkenése jelentős változásokat hozhat a családok gyermekszám szerinti összetételében. A családszerkezet várható változását a gyermektelenek arányával becsüljük, vagyis azt vizsgáljuk, hogy mekkora lenne a gyermektelen nők aránya akkor, ha további élet éveik során első gyermekeiket olyan gyakorisággal vállalnák, mint ahogy azt az adott tényleges életkorban lévő gyermektelen nőtársaik jelenleg teszik. Ilyen feltételek esetén az 1975-ös nemzedék közel 18, az 1980-as születési évjárat 29, az 1985-ös generáció nőtagjainak pedig 38 százaléka gyermek nélkül fejezné be termékeny életkorát, szemben az 1963. évi generáció 8 százalékos gyermektelen arányával. Ezek az arányok sokkoló hatásúak.

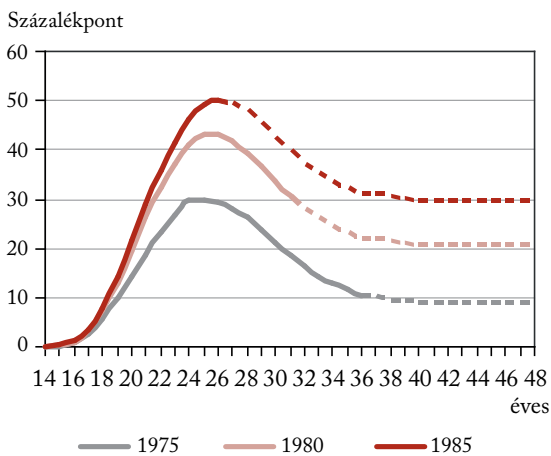
Az alkalmazott módszer egyszerűségéből adódik gyengesége is, nevezetesen az, hogy a jelenlegi (esetünkben a 2011. évi) életkor és gyermekszám szerinti termékenységi arányokat változatlanul feltételezi a jövőben. Bizonyára ez nem valós hipotézis, de ráirányítja a figyelmet arra, hogy a jelenlegi termékenységi magatartások mellett a mai fiataloknak a korábbiakban soha nem tapasztalt alacsony gyermekszámuk lenne. A mostaninál jóval magasabb akaratlan vagy szándékos gyermektelen-ségi arányok mellett uralkodóvá válna az egygyermekes családnagyság, és elveszítené évtizedes hegemóniáját a kétgyermekes családmodell.

18. ábra. Gyermektelen nők tényleges és becslült* aránya születési év és életkor szerint

* A becslés a 2011. évi korszpecifikus első élveszületési arányszámok alapján készült, és a becslült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

19. ábra. A gyermektelenek tényleges és becslült* többlete az 1963. évi kohorszhoz képest

* A becslés a 2011. évi korszpecifikus első élveszületési arányszámok alapján készült, és a becslült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

CSALÁDALAPÍTÁS, PÁRKAPCSOLATOK, CSALÁDSTABILITÁS

Hosszú ideje a családalapítás legáltalánosabb formája a házasságkötés. Ez a megállapítás általában igaz, de nem jellemző a mai fiatal nemzedékekre. A családi állapot egyre inkább a demográfia „puha” jellemzői, változói közé tartozik, szemben az életkorral, amit

meghatároz a születés időpontja óta eltelt idő, vagy a nemmel, ami az emberi élet során ritka kivétellel változatlan marad. A párkapcsolatok demográfiai vizsgálata során egyre nagyobb nehézségekbe ütközünk, mivel azok létesítése és a felbomlása az esetek jelentős részében kikerül a hivatalos statisztika látóköréből. Kettéválik a jogi (de jure) és a tényleges (de facto) családi állapot, és ezzel párhuzamosan a párkapcsolatok korábban nem tapasztalt változatos formái alakulnak ki. Mindemellett a házassági mozgalom vizsgálata a demográfiai helyzet fontos jellemzője, de a múlthoz képest veszített jelentőségéből. A házasságkötések száma egyre kevésbé kapcsolható a nőtlen, hajadon vagy a házasodásra képes népességszám alakulásához, mert ezektől függetlenül évtizedek óta egy határozottan csökkenő trendet mutat, ami időszakonként „zuhanórepülésbe” megy át. A házassági mozgalom vizsgálatánál a születésekhez hasonlóan az életkor szerint jellemzők a legfontosabbak, de a népességnek az a hányada, akik házasságra léphetnek, igen változatos képet mutat. Elvileg mindenki köthet házasságot, aki a jogilag szabályozott életkori feltételeknek megfelel és nem házas családi állapotú. Házasságot többször is lehet kötni, a demográfia viszont kitüntetett helyen kezeli az első házasságot és ezen belül a női első házasságkötéseket. Ennek jelentősége főleg a születésekhez tartozó kötődésből, illetve a házas és a nem házas termékenység jellemzőinek vizsgálatából adódik. A házassági mozgalom általános jellemzésére a demográfia egy szintetikus mutatót használ, ami a női első házasságkötésekre vonatkozik. A mutató azt fejezi ki, hogy milyen valószínűséggel kötné meg egy nő első házasságát akkor, ha olyan intenzitással/gyakorisággal lépne házasságra, mint ahogy azt a vizsgált év hajadonjai ténylegesen teszik. A házasságkötésnek csak alsó korhatára van, felső viszont nincs, ennek ellenére a mutatót 50 éves korig, a szülőképes kor potenciális felső határáig számolják. A mutatót a demográfiai szakirodalom teljes első házasságkötési arányszámnak (TEHA) nevezi. A mutató tartalma hasonló a termékenység vizsgálatához használt TTA indikátorhoz, csak ebben az esetben azt fejezi ki, hogy 10, 100 vagy 1000 nő közül hányan lépnének házasságra 50 éves korukig, ha az adott év életkor szerinti első házasságkötései tartósan fenn-

maradnának. A mutatót gyakran nem a házasságok megkötése, hanem annak elkerülése vagy mellőzése jellemzésére használják, nevezetesen, hogy a nők mekkora hányada maradna jogilag hajadon (nem kötne házasságot) akkor, ha 50 éves koráig a vizsgált év házassági jellemzői érvényesülnének.

A házasságkötések jellemzői

A házasságkötések száma hosszú idő óta csökkenő irányzatot mutat. Az 1970-es években átlagosan még 97 ezer házasságot kötöttek évente, az 1980-as években ez 73 ezerre, az 1990-es években 53 ezerre, az ezredfordulót követő évtizedben pedig 43 ezerre esett. Az elmúlt évtizedek mélypontját a 2010. év jelentette, amikor mindössze 35,5 ezer házasságkötés történt, 2011-ben egy kismértékű emelkedés eredményeként 35,8 ezer házaspárt regisztráltak az anyakönyvvezetők.

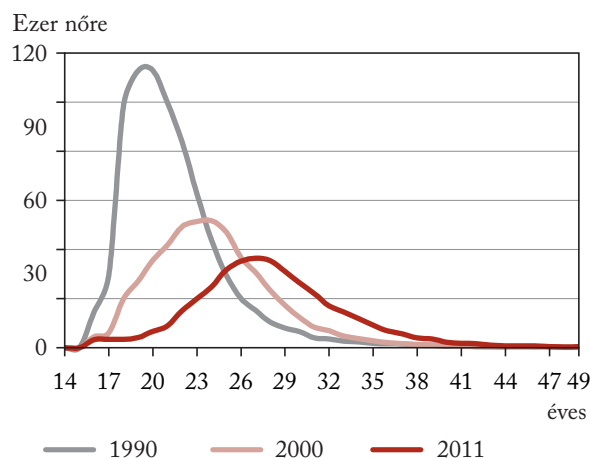
3. tábla. A házasságkötések számának változása

Időszak	A házasságkötések		Az évenkénti átlag változása, %	
	száma	évenkénti átlaga	1970–1979=100,0	előző évtized=100,0
1970–1979	970 972	97 097	100,0	–
1980–1989	728 542	72 854	75,0	75,0
1990–1999	532 499	53 250	54,8	73,1
2000–2009	433 329	43 333	44,6	81,4
2010–2011	71 332	35 666	36,7	82,3

A csökkenés demográfiai okai nagyon hasonlítanak a születéseknél kifejtettekhez, azzal a különbséggel, hogy a házassági mozgalomnál sokkal markánsabban jelentkeznek a visszaesés életkor szerinti jellemzői, és kevésbé figyelhető meg az a törekvés, hogy a fiatalon elmaradt vagy elhalasztott házasságokat az idősebb életkorokban pótolják. Minél fiatalabb életkorúakat tekintünk, annál látványosabb a csökkenés mértéke. 1990-ben 20 éves korukban kötöttek leggyakrabban házasságot a menyasszonyok, de a tizenévesek körében is gyakori volt a házasságkötés. Napjainkra gyakorlatilag eltűntek a tizenéves menyasszonyok a házasságra lépők köréből, a 20-as éveik első felében járó nőké pedig ugyancsak megritkultak. Az ezredfordulón még 24 évesen, 2011-ben 27 éves

korukban kötöttek leggyakrabban házasságot a menyasszonyok. A korábbi gyakorlathoz képest emelkedett a 20-as éveik második felében és 30-as éveikben járó hölgyek házasságyakorisága, de ez messze nem tudja ellensúlyozni azt a hiányt, ami az ennél fiatalabb életkorúak házasságkieséséből adódik. A fentebb jellemzett radikális változások lényegesen megemelték a házasságra lépő párok átlagos életkorát. Az 1990-es évek elején még 22 év volt az először házasságot kötött nők átlagos életkora, 2011-ben ez 29 év fölé emelkedett. Alig két évtized alatt 7 évvel lettek idősebbek az először házasuló menyasszonyok, ilyen mértékű változás a házasságkötési magatartásban korábban soha nem volt megfigyelhető. Az először házasuló férfiak, illetve a vőlegények demográfiai jellemzőiben hasonló változások mentek végbe, mint a nőknél, így a házasságra lépő párok átlagos életkorának különbsége gyakorlatilag változatlan maradt, és jelenleg is átlagosan 2,7 évvel idősebbek a vőlegények a menyasszonyoknál, hasonlóan a húsz évvel ezelőttihez.

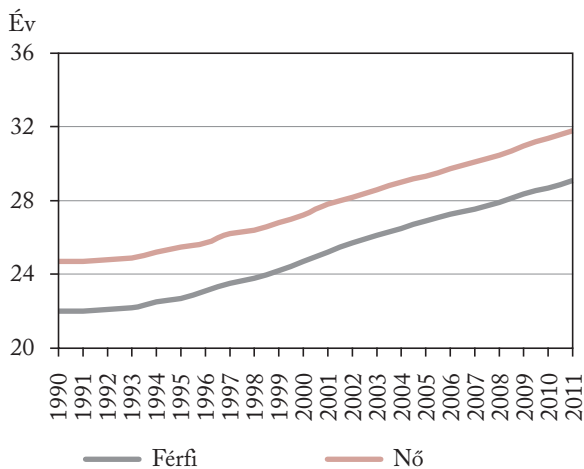
20. ábra. Női első házasságkötések életkor szerint

A fiatal életkorban és nagy létszámban kötött házasságok nem jellemzőek, és még csak törekvés sincs arra, hogy a későbbi életkorokban ezeket a frigyekeket pótolják. Itt nem csak időzítésről vagy halasztásról van szó, hanem a házasság intézményével szembeni fenntartásokról is, ugyanakkor a hivatalos (jogi) aktus akarattalagos vagy kényszerű elkerülésére irányuló szándék is megmutatkozik. A házasságkötések időbeli, térbeli összehasonlításához

használt leggyakoribb mutatója (TEHA) azt jelzi, hogy az 1990-es évek elején még a hajadonok több mint háromnegyede kötött volna házasságot 50 éves életkoráig, ez az arány húsz év alatt a felére esett. Azaz a 2011. évi női első házasságkötési gyakorlat mellett a hajadonok mindössze 39 százaléka lépne házasságra szülőképes kora végéig, illetve több mint a felük jogi értelemben házasságkötés nélkül élné le életét.

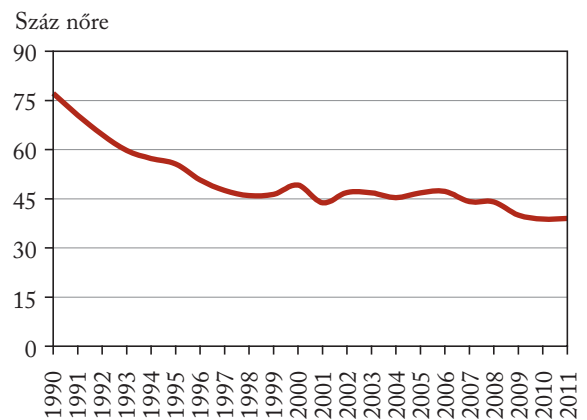
21. ábra. Az először házasulók átlagos életkora

A jelenlegi házasságkötési szokások tartós fennmaradása meglehetősen pesszimista képet fest a házasságon alapuló párkapcsolatok, illetve családok jövőjéről. Ez azt jelentené, hogy a házasság, mint a párkapcsolatok legáltalánosabb és tegyük hozzá egyelőre legbiztonságosabb formája elvesztené eddigi több évszázados (évezredes) hegemoniáját, és helyette vagy mellette más házasságon kívüli párkapcsolati formák válnának uralkodóvá, esetleg maga a tartós párkapcsolaton alapuló életforma válna periférikus jelenséggé a kényszerű vagy önként választott szingli életmód terjedése miatt. Annak bemutatására, hogy ez mennyire jelent valós perspektívát ismét a generációs vagy kohorsz elemzést alkalmazzuk. Ebben az esetben azt vizsgáljuk, hogy a különböző időpontban született női nemzedékek

leányai milyen mértékben kötötték meg első házasságukat egy adott életkorig, illetve, hogy milyen arányban maradtak hajadonok az elmúlt évtizedek, illetve a közelmúlt házasságkötési gyakorlata mellett. Itt is a termékenységi fejezetben kiválasztott négy női nemzedék (1963, 1975, 1980, illetve 1985-ben születettek) példáján mutatjuk be a házasságkötési magatartások változását, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy rávilágítsunk a házasságkötés és a gyermekvállalás közötti kapcsolat változó természetére.

22. ábra. Teljes első házasságkötési arányszám*

* Száz nő közül első házasságot kötne 50 éves koráig.

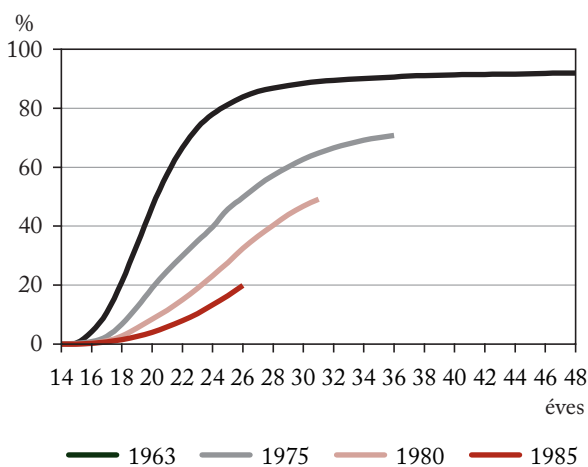
Az 1963-ban született női nemzedék még a hagyományos vagy klasszikus házasságkötési modellt követte, ami hosszú ideig jellemezte a magyar gyakorlatot, és J. Hajnal⁴⁾ után ún. kelet-európai mintaként lehet jellemezni. Ez a nemzedék az 1980-as évek elején kezdett fiatalon és nagy számban házasságra lépni. Több mint egyharmaduk még tizenévesen házasságot kötött, 25 éves életkorukig pedig már 81 százalékuk túl volt az első házasságán. Őket még nem érintették meg a rendszerváltást követően felgyorsult alapvető változások a párkapcsolati magatartásokban, és több mint 90 százalékuk házasságra lépett, vagy más szóval alig több, mint 8 százalékuk maradt hajadon 48 éves életkoráig. Az 1975-ben született női nemzedék gyakorlatában már megmu-

4) J. Hajnal magyar származású angol demográfus az európai népesség házasodási szokásait vizsgálva egy vonallal szelte ketté Európa térképét. A vonal Trieszt és Szentpétervár között húzódik, és tőle nyugatra és keletre egymástól eltérő házasodási magatartásokat takar. A nyugat-európai minta a viszonylag késői életkorban kötött első házasságokat jelentette, ami azzal járt együtt, hogy magas volt azok aránya, akik életük folyamán soha nem léptek házasságra. A Hajnal-vonaltól keletre viszont a fiatal korban és magas arányban kötött első házasságok voltak jellemzőek, ami a végleg hajadonon maradt hölgyek és a soha nem házasodott urak alacsony arányával párosult. Talán innen ered a „pártában maradt” és a „vénlány” kifejezések pejoratív ele, ami arra utal, hogy szinte szégyen volt nem házasságot kötni. Magyarország a Hajnal-vonal keleti peremén helyezkedik el, és hosszú időszakon keresztül a fiatalkori családalapítás és az élete folyamán házasságra lépők magas aránya jellemezte. A történetileg így kialakult kép jelentős változáson ment keresztül az elmúlt évtizedekben, alaposan átrajzolva ezzel Európa nupcialitási térképét. Egyes vélemények szerint a vonal nem tűnt el, csak keletebbre toldott, és most Dubrovnik és Szentpétervár között húzódik.

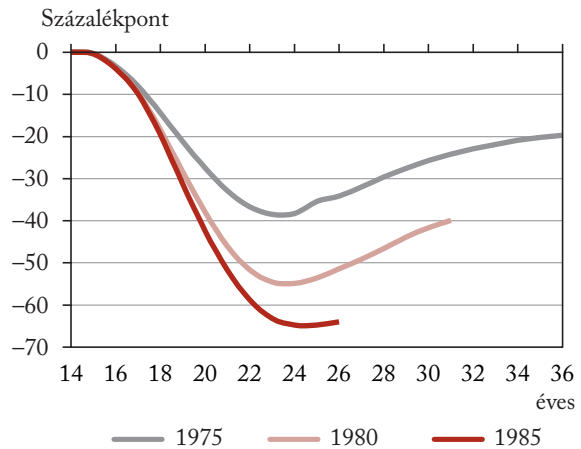
tatkozik a változás, mivel a rendszerváltást követően kezdtek házasságra lépni. Főleg a tizenévesen kötött házasságok visszaesése a feltűnő körökben, de 25 éves korukig is csak valamivel több, mint fele annyian kötötték meg első házasságukat, mint a náluk tizenkét évvel idősebb nők hasonló életkorig. Ezt követően pótolni kezdték elmaradásukat, és 36 éves korukig már 71 százalékuk megkötötte első házasságát, de semmi esélyük sincs arra, hogy szülőképes koruk végére olyan alacsony arányban maradjanak hajadonok közöttük, mint az 1963. évi születési kohorsznál ez ténylegesen megfigyelhető.

Az 1980-ban és 1985-ben született női nemzedékek jelenleg betöltötték a 31., illetve 26. életévüket, hagyományos értelemben ugyancsak benne vannak a házasságkötésre alkalmas legszebb életkorukban. Ők az ezredfordulót követően kezdték el, vagy pontosabban fogalmazva kezdték el mellőzni a házasságkötéseiket, hozzájárulva ezzel a házasságok számának akkor észlelt jelentős visszaeséséhez. Ezek a nemzedékek alapvetően más életstratégiát követnek a párkapcsolatok és a gyermekvállalás területén, mint elődeik, vagy mondhatjuk azt is, hogy mint szüleik. Először csak halasztották házasságaikat, később tudatosan vagy kényszerűségből mellőzték azt. Az 1980-ban született nők több mint fele volt jogi értelemben hajadon 31 éves korában, az 1985-ben született nemzedék leányainak pedig 81 százaléka nem kötött házasságot 26 éves életkoráig, vagyis annyian voltak hajadonok, mint a szüleiknél a házasok hasonló életkorban.

23. ábra. Az első házasságot kötöttek aránya születési év és életkor szerint

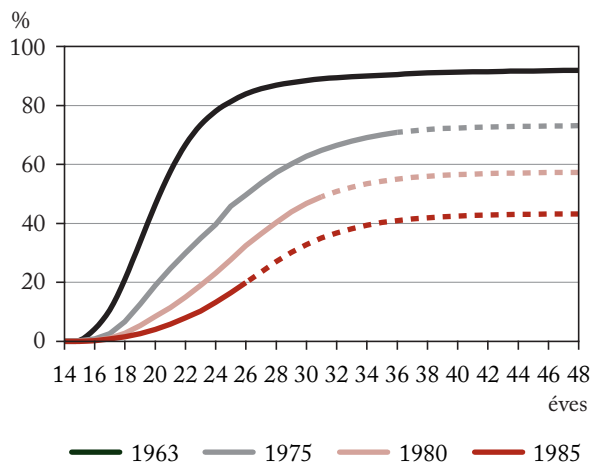
24. ábra. Házasságkötési hiány az 1963. évi születési évjáráthoz képest

Egy nemzedék alatt paradigmaváltás történt a házassági mozgalom területén is. Azt nem tudjuk kimutatni, hogy mennyiben önként választott, vagy kényszer szülte ez a párválasztási vagy párkapcsolat-mellőzési magatartás. Az okok között szerepelhet a házasság intézményével szembeni bizalmatlanság, a „papír” nem fontos, nem jelent tartósabb és szorosabb érzelmi kötődést a partnerek között, mindemellett meglehetősen drága mulatság. A tartózkodás vagy félelem a felelősségtől és a hosszú távú elkötelezettségtől, illetve a kötelekektől. A kellemetlen családi élmények és emlékek a szülői válások magas aránya miatt, a párválasztási alkalmak és lehetőségek beszűkülése, a „házassági piac” feszültségei, mivel a fiatal nők képzetesebbek, iskolázottabbak, mint a hasonló életkorú fiúk, férfiak, vagy a partnerrel szembeni elvárások változása, ami oda vezet, hogy egyszerűen nem találnak az igényeiknek megfelelő, a születendő gyermekeik felnevelésére alkalmasnak tartott partnert.

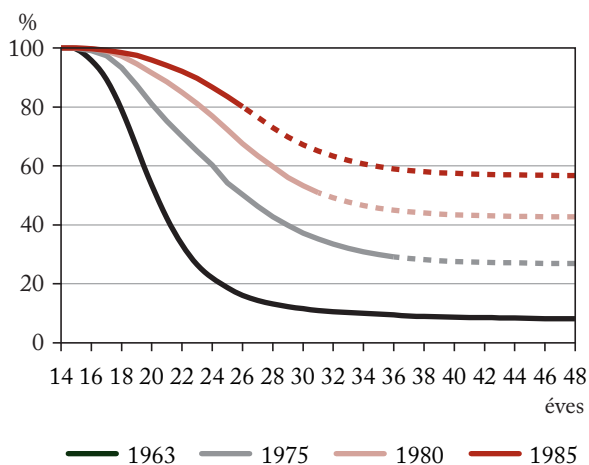
Bármi is legyen az ok vagy indok, a jelzett változások a házas párkapcsolat mint életforma hanyatlásának irányába mutatnak. A gyermektelenek arányának becsléséhez hasonlóan a végleg hajadonon maradtak arányát is előre lehet jelezni a női első házasságkötések intenzitásának figyelembevételével. Ebben az esetben azt feltételezzük, hogy a vizsgált születési évjáratok hölgytagjai a jelenleg elért életkorukon túl úgy kötik meg első házasságaikat, mint ahogyan azt az adott életkorú nők a 2011.

25. ábra. Az első házasságot kötötték tényleges és becsült* aránya születési év és életkor szerint

* A becslés a 2011. évi női első házasságkötési arányszámok alapján készült, és a becsült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

26. ábra. A hajadonok tényleges és becsült* aránya születési év és életkor szerint

* A becslés a 2011. évi női első házasságkötési arányszámok alapján készült, és a becsült értékeket szaggatott vonallal jelöltük.

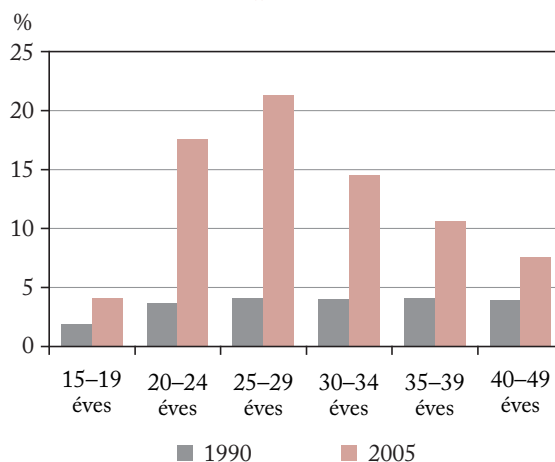
évben ténylegesen tették. Ez a hipotézis azt jelenti, hogy a jelenlegi párvalasztási stratégiák nem változnak sem kedvezőbb, sem kedvezőtlenebb irányba. Az eredmények ugyancsak meglepőek, vagy azt is mondhatjuk sokkolóak. Az 1975-ben született nemzedék hölgyei közül 27 százalék maradna hajadon, több mint háromszor annyi, mint a náluk 12 évvel idősebb generációnál, az 1980-ban születetteknél ez az arány 43 százalékra emelkedne, az 1985-ben született mai fiataloknak pedig már a

többsége, 57 százaléka nem kötne házasságot élete folyamán, illetve szülőképes kora végéig. Miért baj ez? Vetődhet fel a kérdés, hiszen mindenki szabadon, maga választja meg azt az élet-, illetve családi vagy párkapcsolati formát, amiben le szeretné élni életét. A gond a demográfiai következményekből adódik, ami tovább súlyosbítaná népességünk jelenlegi helyzetét és jövőbeni kilátásait.

Élettársi kapcsolatok

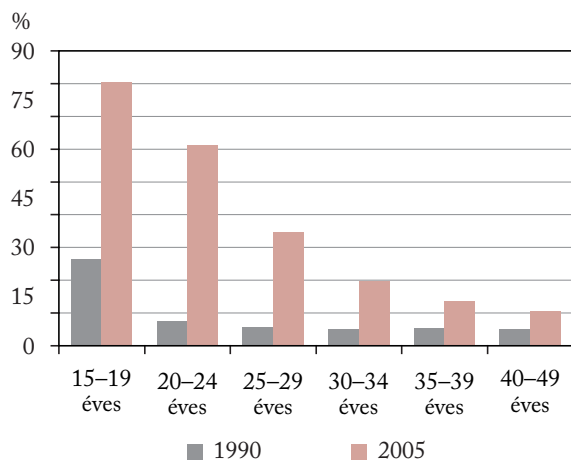
A párkapcsolatban élők száma és aránya nem olyan mértékben esett vissza, mint a házasságban élők. Ennek legfőbb oka az élettársi kapcsolatok gyors terjedése és elsődlegessé válása a házasságon kívüli életformák között. Nincsenek rendszeresen elérhető, teljes körű adataink az élettársi kapcsolatok terjedéséről, mert erről csak a népszámlálások és mikrocenzusok adnak megbízható információt. A legutóbbi eredmények szerint 1990 és 2005 között több mint háromszorosára, 3,6-ról 12,3 százalékra emelkedett az élettársi kapcsolatban élők aránya a szülőképes korú nők között, és ez az együttélési forma tette ki az összes párkapcsolatban élők 21,2 százalékát. Jelentősek voltak az eltérések az egyes női korcsoportokat tekintve; a 20-as éveik második felében járó nőknél leggyakoribb az élettársi kapcsolat, ugyanakkor minél fiatalabb az életkor, annál magasabb az aránya ennek az együttélési formának az összes párkapcsolatban élők között.

27. ábra. Élettársi kapcsolatban élő nők korcsoport szerint

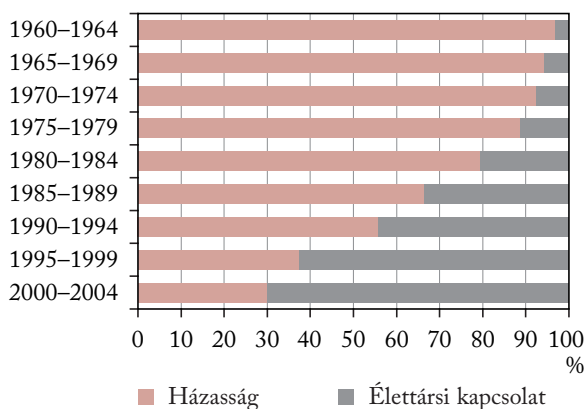
Forrás: Mikrocenzus, 2005.

28. ábra. Az élettársi kapcsolatok aránya a párkapcsolatban élők nők között korcsoport szerint

Forrás: Mikrocenzus, 2005.

29. ábra. Az első párkapcsolat formája a létesítés éve szerint

Forrás: Életünk fordulópontjai, 2001-2005. KSH, NKI.

Reprezentatív vizsgálatok hasonló eredményre jutottak, miszerint minél fiatalabb nemzedékeket tekintünk, annál ritkább az a jelenség, hogy az első tartós partnerkapcsolat egyben a házasság megkötését is jelenti. Eldőlni látszik az a dilemma, hogy a mai fiatalok az élettársi kapcsolatot a házasság alternatívájának tekintik-e, vagy a próbaházasság intézményeként fogják fel. A házasságkötések je-

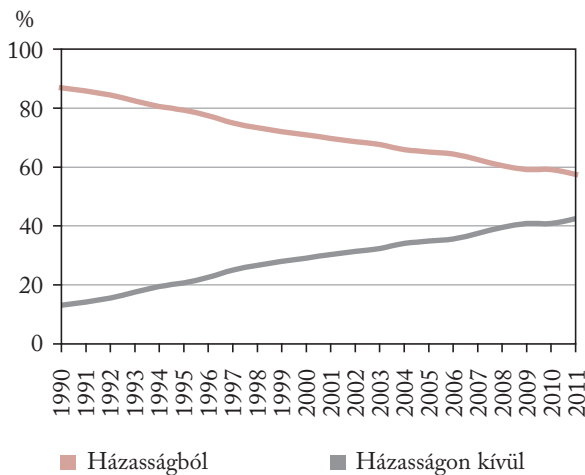
lentős visszaesése azt sugallja, hogy az együttélés helyettesítené a házasságot, vagyis az élettársi kapcsolatokat egyre ritkábban követné házasság.

Az élettársi kapcsolatok terjedésére közvetve utal egy másik demográfiai jelenség, nevezetesen a házasságon kívül született gyermekek növekvő aránya. Feltűnő hasonlóság látszik ugyanis a két jelenség növekedésének dinamikája között. A házasságon kívül született gyermekek aránya több mint háromszorosára, 13,1-ről 42,5 százalékra emelkedett 1990 és 2011 között. Az első gyermekeknél ez az arány még magasabb, jelenleg közülük a gyermekek 48 százaléka születik házasságon kívül. Ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalásnak nem feltétele vagy követelménye a házasság megkötése, mint az 1970-es, az 1980-as években jellemző volt, amikor is a menyasszonyok legalább egynegyede már áldott állapotban volt, amikor kimondta a boldogító igent, vagyis a házassággal legalizálták a már megfogant és hamarosan megszületendő gyermeket. A házasságon kívüli fogamzás nem játszik többé sürgető vagy kényszerítő szerepet a házasság megkötésére, és a társadalom is elfogadott természetes jelenséggé vált. Azt nem állíthatjuk, hogy a házasságon kívül született gyermekek szülei mind élettársi kapcsolatban élnek, de azt igen, hogy arányuk jelentősen nő. Erre utal az ismeretlen (a nem megjelölt) apák csökkenő aránya a házasságon kívül született gyermekeknél⁵⁾. Hányaduk az elmúlt húsz évben egyharmadára, 60-ról 20 százalékra esett vissza az első gyermekeknél. Ez azt jelentheti, hogy a partner vagy élettárs egyre gyakrabban vállalja apaként házasságon kívül született gyermekét, és csökken azon anyák hányada, akik egyedül, tartós párkapcsolat nélkül vállalják gyermeküket. Az élettársi kapcsolatok egyre gyakrabban a házasság alternatívájaként funkcionálnak, és a szülői szerepek hasonlóvá válnak, mint feleségé és férjé a házasságban.

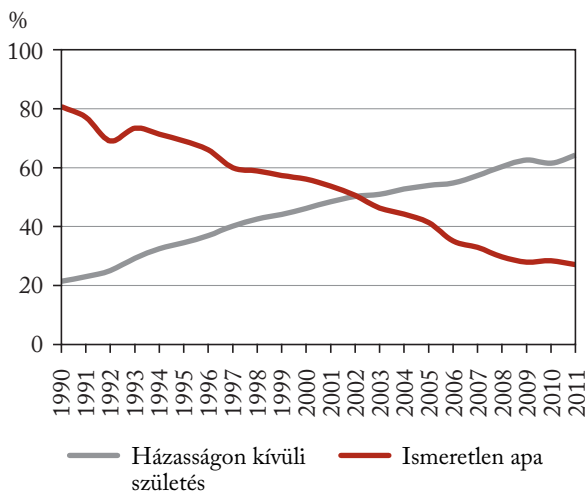
⁵⁾ Az élettársi kapcsolat nem tartozik a jogilag elfogadott hivatalos családi állapotok közé. Ezért a népmozgalmi kérdőíveken, így a születési statisztikai lapon sincs feltüntetve, mint választási lehetőség a családi állapotra vonatkozó kérdésnél. A házasságon kívüli születéseken a hajadon, az elvált és az özvegy nőktől származó gyermekeket értjük. Az ilyen születések közel 90 százaléka hajadon anyaktól származik. A szülőkre vonatkozó kérdéseknél az apa adatai külön vannak feltüntetve. Amennyiben a házasságon kívüli születéseknél az apára vonatkozóan nincs feltüntetve vagy kitöltve adat, ezt úgy értelmezzük, hogy a gyermek tartós párkapcsolat nélkül jött világra, az apa nem ismert vagy nem vállalja házasságon kívül született gyermekét. Ellenkező esetben az apára vonatkozó adatok ismeretében élettársi kapcsolatból született gyermekeket vélelmezünk. 2009. július 1-jétől egy új hivatalos családi állapottal, a bejegyzett élettársi kapcsolatokkal bővült a jogilag elfogadott családi állapotok köre. A bejegyzett élettársi kapcsolat a 2009. évi XXIX. törvény alapján a hivatalosan eljáró anyakönyvvezető előtt – két tanú jelenlétében – két, tizennyolcadik életévét betöltött, azonos nemű személyek között létesített kapcsolat. Elvileg a bejegyzett élettársi kapcsolaton kívül is születhetne gyermek, amennyiben két nő él ilyen párkapcsolatban. Ilyen esetet azonban ez ideig nem regisztrálunk a születési statisztikában.

Hosszú ideig a hagyományos családalapítás egyik alapvető jellemzője volt, hogy a gyermekvállalás követi a házasságkötést, vagyis az anyák átlagos életkora első gyermekük születésekor magasabb, mint az első házasságkötésük idején. 1990-ben még átlagosan egy évvel későbbi életkorban vállalták első gyermeküket az anyák, mint ahogy első házasságukat megkötötték. Ez a gyakorlat az utóbbi években az ellenkezőjére fordult, és az anyák előbb vállalják első gyermeküket, mint ahogy az első házasságukat megkötik. Ennek hátterében is a házasságon kívüli születések dinamikusan növekvő aránya áll, és az a

30. ábra. A házasságból és a házasságon kívüli születések aránya

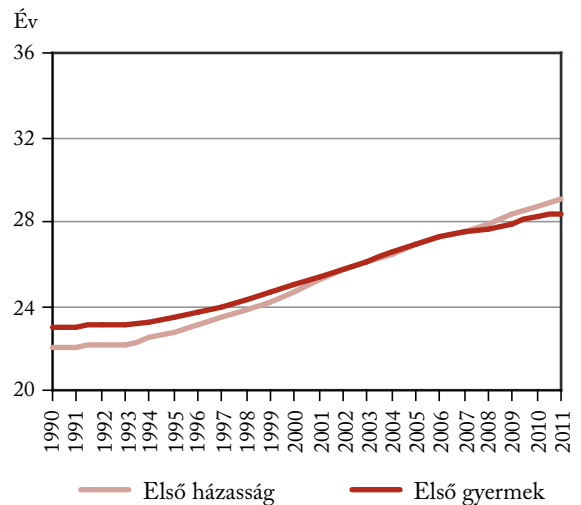

31. ábra. A házasságon kívüli születések és az ismeretlen apák aránya (első gyermek)

tény, hogy házasságon kívül fiatalabb életkorban vállalják gyermeküket az anyák, mint a házasságban élők. 2011-ben átlagosan 3,2 évvel voltak fiatalabban a házasságon kívül első gyermeküket vállaló anyák, mint a házasságban élők. Mivel az összes születések között emelkedik a házasságon kívül született gyermekek aránya, és ezzel a fiatalabb életkorú anyák aránya is nő, ennek eredményeként 2011-ben átlagosan 28,3 évesen hozták világra első gyermeküket az anyák, míg első házasságukat csak későbbi életkorban átlagosan 29,1 évesen kötötték.

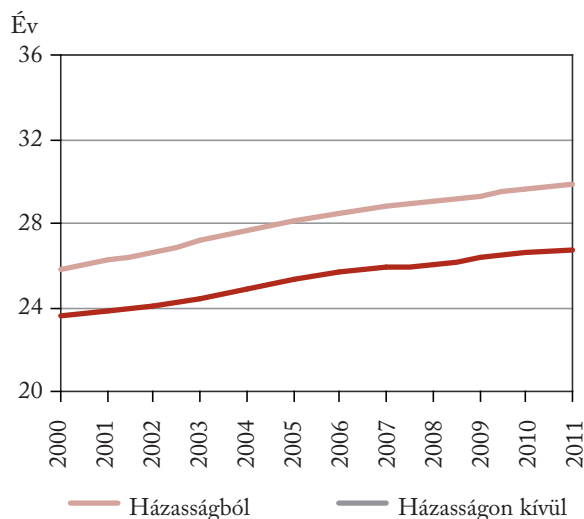
32. ábra. Az első házasságkötés és az első gyermek születésének átlagos életkora

A házasságon kívüli párkapcsolati formák terjedése alapjaiban változtatta meg a szülőképes korú nők családi állapot szerinti összetételét. A házasságban élők kisebbségbe kerültek a nem házasokkal szemben, akik között a jogi értelemben vett hajadonok vannak többségben. 2003 óta figyelhető meg ez a jelenség, ami korábban soha nem fordult elő. Az elmúlt húsz évben megfordultak az arányok, és most annyian élnek házasságon kívül, mint korábban házasságban. Míg 1990-ben a szülőképes korú nők közel kétharmada volt házas, addig 2012-re 38,6 százalékra esett ez az arány, és több mint másfélszeresével nőtt a nem házasoké.

A népesség családi állapot szerinti összetételében történt változások nagy hatással vannak a két meghatározó demográfiai folyamatra, a születések és a halálozások számára is. A házasságban élők vissza-

33. ábra. Átlagos életkor az első gyermek születésekor

esése azt jelenti, hogy azon népességcsoport aránya, szerepe csökken, akiknek magasabb a termékenységük és alacsonyabb a halálozásuk, és azok aránya növekszik, akiknél ennek az ellenkezője igaz. A házasok termékenysége ugyanis több mint kétszer akkora, az életkor szerinti mortalitásuk pedig mintegy kétharmada a nem házas népességének. Egy modellszámítás eredménye szerint, ha a szülőképes korú nők 2001. évi családi állapot szerinti összetétele meg-

maradt volna, akkor 2011-ben, a történelmileg kialakult alacsony születési arányszámok mellett is 29 300-zal, vagyis egyharmadával több gyermek született volna (117 300), szemben a tényleges 88 049 élveszületéssel. Ez más szóval azt jelenti, hogy a szülőképes korú nők körében történt családi állapot szerinti összetétel-változás ilyen mértékű születésszám-csökkenést eredményezett az elmúlt tíz évben. (Lásd A házasságon kívüli születések és a termékenység kapcsolata Európában című keretes írást.)

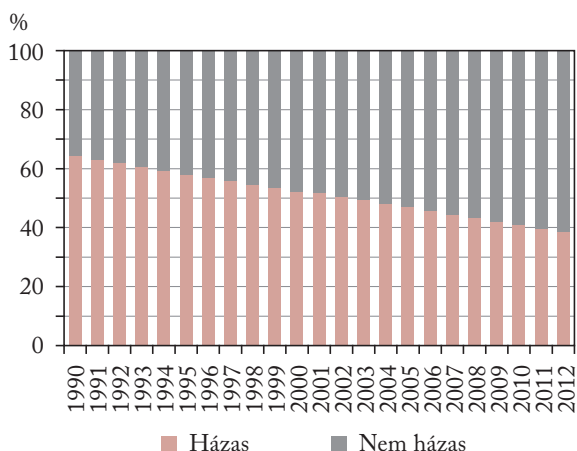
A népesedési folyamatok és a lakosság demográfiai magatartása, illetve gyakorlata kölcsönösen hat egymásra. Egy 2009. évi reprezentatív vizsgálat eredményei híven tükrözik, hogy a vázolt népesedési folyamatok, hogyan alakítják, formálják a demográfiai magatartásokat. Az alábbi megállapításokkal egyetértők aránya a következőképpen alakult a 18–50 éves lakosság körében:

- a gyermekek számára ma már mindegy, hogy szüleik házasok vagy élettársak (75%),
- először együtt élni, és csak utána házasságot kötni (70%),
- egy nőnek joga van egyedül is gyermeket vállalni (65%),
- elfogadhatónak tartja, ha egy fiatal pár élete folyamán nem kíván gyermeket (53%).

A HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK ÉS A TERMÉKENYSÉG KAPCSOLATA EURÓPÁBAN

Európai összehasonlításban a házasságon kívüli gyermekvállalás és a termékenység szintje között korántsem egyértelmű, sőt meglehetősen bonyolult a kapcsolat. Egyrészt a hagyományosan magas házasságon kívüli születési arányokat felmutató skandináv országok korábban sem tartoztak európai viszonylatban az alacsony termékenysé-
gű országok közé, jelenleg meg az élvonalba tartoznak. Hasonló a helyzet Franciaországban, az Egyesült Királyságban vagy Hollandiában, ahol az elmúlt évtizedben a termékenység és a házasságon kívüli gyermekvállalás párhuzamosan emelkedett. Ugyanakkor Olaszország, a többi mediterrán országgal együtt ellenpéldaként hozható fel, ahol az alacsony szintű termékenység viszonylag ritka házasságon kívüli születésekkel párosul. A közép-kelet európai országokban dinamikusan nőtt a nem házas születések aránya, ugyanakkor a rendszerváltást követően jelentősen visszaesett a termékenység szintje. Az egyes országok közötti sajátos eltérések azonban továbbra is megmaradtak. Lengyelországban csak mintegy harmad akkora a házasságon kívüli gyermekvállalás aránya, mint a vele közvetlenül szomszédos Észtországban, a lengyel termékenység szintje mégis jóval alacsonyabb, mint a balti államé. Lettország és Magyarország közel azonos házasságon kívüli arányok mellett jelenleg az unió két legalacsonyabb termékenysé-
gű országa. Egyes vélemények szerint azért ilyen áttételes az összefüggés a termékenység szintje és a házasságon kívüli gyermekvállalás között, mert az élettársi kapcsolatoknak más-más funkciót tulajdonítanak a különböző társadalmakban. Van, ahol az élettársi kapcsolat a házasságot megelőző próbaházasság szerepét tölti be, máshol viszont a házasság alternatívájaként jelentkeznek. Ahol az élettársi kapcsolatokat kvázi intézményesítik, ott azok a házasság konkurenciájaként jelennek meg, és ilyen körülmények mellett bátrabban vállalnak gyermeket a párok házasságon kívül is. Máshol viszont hiába elterjedt az élettársi kapcsolat, gyermeket általában csak a házasság megkötése után vállalnak a párok (például Németországban és Svájcban).

34. ábra. Szülőképes korú nők családi állapot szerint

A zárójelben feltüntetett arányok mind jelentős növekedést mutatnak a hasonló jellegű korábbi vizsgálatokhoz képest. Úgy tűnik, hogy az ismertett családalapítási és gyermekvállalási szokások először csak társadalmilag elfogadottá, majd – mint követendő példák – magatartási normává válnak, és beépülnek a felnövekvő fiatal nemzedékek tényleges demográfiai gyakorlatába.

A párkapcsolatok stabilitása, válások

A párkapcsolatok stabilitását azok felbomlásának gyakoriságával mérjük, ami a házasságban élőknel a válásokat, az élettársi kapcsolatoknál pedig a megszűnt párkapcsolatokat jelenti. Mivel a válásokat csak a házasságban élőkhez viszonyíthatjuk, az életkor szerinti mutatók számításánál is a megfelelő életkorú házas népességhez viszonyítva mérjük a válások intenzitását. Egyszerűsége révén gyakran használt az a mutató, ami egy adott évben kötött házasságokhoz viszonyítja a válások számát. A mutató jelentése demográfiai nehezen értelmezhető, mivel változatlan számú válás és csökkenő házasságkötés mellett, a mutató értéke emelkedik, vagy megfordítva, emelkedő házasságkötés és változatlan számú válás mellett a mutató értéke csökken. Ez a mutató nem a fennálló házasságok stabilitását méri, hanem egy adott évben történt két egymástól független demográfiai esemény abszolút számait veti egybe. Időbeli, térbeli és nemzetközi összehasonlításnál a leggyakrabban azt az indikátort hasz-

nálják, ami a házasság tartama szerint méri a válások gyakoriságát. Ebben az esetben egy adott évben történt válásokat a szerint vizsgáljuk, hogy azok milyen gyakorisággal történtek a 1, 2, ..., 5, 10, vagy x évvel korábban kötött házasságokból. A házasságtartam szerinti viszonyszámok összege a teljes válási arányszám (TVA), ami tartalmilag azt jelenti, hogy milyen mértékben szűnnének meg a házasságok akkor, ha a házasság tartama szerint úgy válnának el a párok, mint ahogy azt a vizsgált évben ténylegesen tették.

A házaspárokkal szemben jóval körülményesebb az élettársi kapcsolatok stabilitásának vizsgálata, mivel sem a keletkezésükről, sem a megszűnésükről nincsenek rendszeresen hozzáférhető, teljes körű adatok. Ehhez olyan speciális reprezentatív vizsgálatokra van szükség, amelyek a párkapcsolatok történetét, azok keletkezésének és megszűnésének időpontjait rögzítik. Panelvizsgálatokkal, amikor is ugyanazon személyeket vagy háztartásokat rendszeres időközönként, több alkalommal kérdezzük meg, ugyancsak vizsgálható a párkapcsolatok stabilitása. A házasságok és az élettársi kapcsolatok tartósságának összevetése általában úgy történik, hogy azonos időtartam alatt milyen mértékben váltak el a házaspárok, illetve szűntek meg vagy bomlottak fel az élettársi kapcsolatok.

A válások alakulása, jellemzői

A válások abszolút száma az 1980-as években tetőzött, amikor évente csaknem 28 ezer házasságot bontottak fel a bíróságok. Az 1990-es években jelentősen visszaesett a válások száma, amiben szerepet játszottak azok a jogszabályi változások, amelyek bizonyos mértékben megnehezítették, egyebek mellett megszabott különélési időszakhoz kötötték a válás bírósági kimondását. Az ezredfordulót követően ismét emelkedő irányzatot vett a válások száma, de az évenkénti 24–25 ezer közötti válás már nem érte el az 1980-as években vagy az ezt megelőző évtizedben mért szintet. Az utóbbi években ismét egy csökkenő trendnek lehetünk tanúi, aminek eredményeként 2011-ben 23,3 ezer házasságot bontottak fel, 7,2 százalékkal, mintegy 1800-zal kevesebbet, mint három évvel korábban. Az évenkénti inga-

dozásban szerepe lehet annak is, hogy a válási statisztikákat nem a bontóper beadásának, hanem a bírói végzés jogerőre emelkedésének időpontja/éve szerint közöljük. A két időpont az eset bonyolultságától függően igen különböző lehet.

A válások abszolút számával egyre kevésbé jellemezhető a fennálló házasságok stabilitása. Amíg magas, illetve emelkedő volt a házasságkötések száma és a házasságban élők aránya a népesség körében, addig a válások száma is úgy emelkedhetett, hogy ez nem feltétlenül járt együtt a házasságok stabilitásának romlásával. A házas népesség aránya 1980-ban érte el maximumát, amikor a 15 éves és idősebb teljes népesség több mint kétharmada, 67,4 százaléka élt ilyen párkapcsolatban. Ezt követően először lassan, majd egyre gyorsuló ütemben esett vissza a házasságban élők aránya, és 2012. január 1-jén 44,3 százalékot tett ki. Ez azt jeleníti, hogy több mint egyharmadával csökkent a népesség azon hányada, akik a potenciális válók közé tartozhatnak. A válások száma nem csökkent ilyen mértékben, így a családstabilitást leghitelesebben kifejező mutató a teljes válási arányszám (TVA) értéke kisebb megszakításokkal tarkítva ugyan, de lényegesen emelkedett. E mutató értéke az 1990-es évek elején még azt jelezte, hogy a házasságok 28–29 százaléka bomlana fel válással, 2011-re viszont ez az érték 46 százalékra emelkedett. Miközben egyre ritkábban kötnek házasságot, a kevés házasságból egyre több végződik válással.

4. tábla A válások számának változása

Időszak	A válások		Az évenkénti átlag változása	
	száma	évenkénti átlaga	1970–1979=100,0	előző évtized=100,0
1970–1979	256 714	25 671	100,0	–
1980–1989	279 400	27 940	108,8	108,8
1990–1999	240 502	24 050	93,7	86,1
2000–2009	247 376	24 738	96,4	102,9
2010–2011	47 208	23 604	91,9	95,4

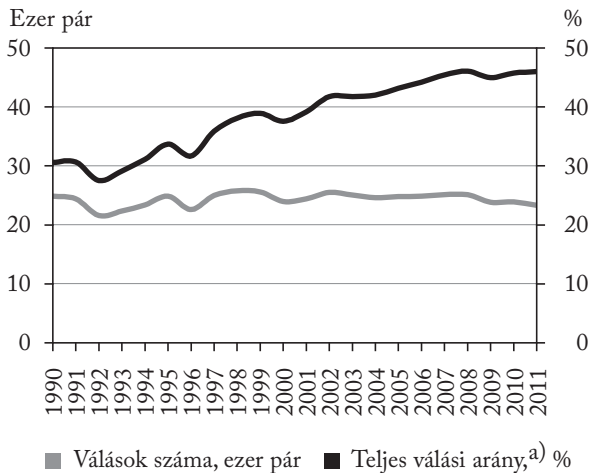
A közvélekedés és a számmisztika hívei úgy tartják, hogy a házasságok kritikus éve a hetedik év. A TVA viszont, ami a válásokat házasságtartam

szerint vizsgálja ennél rövidebb időszakot, a házasság harmadik–negyedik évét jelzi a legkritikusabbnak. 2011-ben arányát tekintve a legtöbb válás a három évvel korábban, a 2008-ban kötött házasságokból történt. Ez a bontóper beadásának időpontjától eltekintve átlagosan 3,5 éves házasságtartamot jelent⁶⁾. Érdekes módon ebben nincs változás, mivel 1990-ben vagy 2000-ben is a három évvel korábban kötött házasságokra jutott a legtöbb válás. Figyelemre méltó változás a magasabb házasságtartamra jutó válások dinamikus emelkedése. 1990-hez viszonyítva valamennyi házasságtartamnál emelkedett a válások gyakorisága, a 10 és 20 év közötti házasságoknál mintegy 1,7-szeresére nőtt, de az ezüstlakodalmat követően (25 éves házasságtartam után) is több mint kétszeresére emelkedett a válások gyakorisága. A 2011. évi házasságtartam szerinti válási gyakoriságok mellett a házasságok egyötöde bomlana fel a tizedik házassági évforduló előtt, 37 százaléka nem élné meg a huszadik házassági évfordulót, és 41 százaléka még az ezüstlakodalom megünneplése előtt felbomlana.

Ha válásokat nem a házasság tartama, hanem a nők életkora szerint vizsgáljuk, akkor hosszú idő óta azt tapasztaljuk, hogy a 20–24 éves házas nők körében leggyakoribb a válás. Ez bizonyos értelemben érthető volt az 1990-es évek elején a fiatalon és nagy számban kötött házasságok idején, de kevésbé magyarázható napjainkban, mivel időközben éppen ebben a korcsoportban csökkent mintegy tizedére a házasságok gyakorisága, és esett vissza ezzel együtt a házasságban élő nők aránya. Úgy tűnik, hogy a fiatalon kötött kevesebb házasság nem járt együtt csökkenő számú meggondolatlanul kötött frigglyel, sőt az arányuk még emelkedett is. Főleg a 25 év alatti házas nők gyakori válásai okozzák azt a jelenséget, hogy rövid, három–négy éves házasságtartamnál a leggyakoribb a válás, mert ebben az esetben korán kötött házasság korán bomlik fel. A válások gyakoriságának életkor szerinti profilja az elmúlt két évtizedben nem változott, mert jelenleg ugyanúgy a 20 és 40 év közötti nők válnak a leggyakrabban, mint tíz vagy húsz évvel ezelőtt. Ami

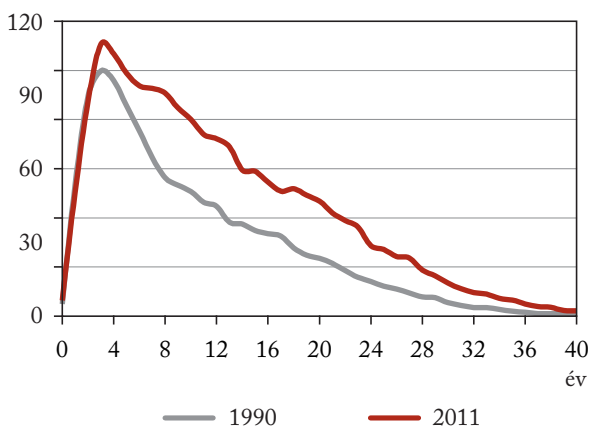
⁶⁾ A demográfia betöltött években méri a házasságtartamot. Ez azt jelenti, hogy azok a válások, amik a házasságkötés évében történtek nulla házasságtartamúak, mivel nem tel el egy teljes év a házasság megkötése óta. Az egy évvel korábban kötött házasságokból történt válások esetében is átlagosan 1,5 éves a házasságtartam azt feltételezve, hogy a házasságok és a válások időpontjai egyenletesen oszlanak meg/el a vizsgált év során.

35. ábra. A válások száma és a fennálló házasságok stabilitása

a) Száz házasság közül válással végződne.

36. ábra. Ezer házasságra jutó válás házasságtartam szerint

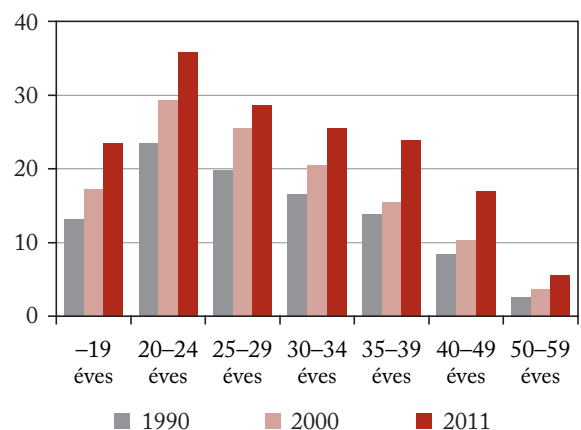

viszont változott, az a növekedés életkor szerinti dinamikája, mert itt is főleg az „idősebb” házias nők válásai emelkedtek. A 35–39 éveseknél 1,7-szeres, a 40–59 éves nők körében több mint kétszeresére nőtt a válások gyakorisága az elmúlt két évtizedben. Ez részben indokolható a házasságkötés életkorának emelkedésével, de összecseng a házasságtartam korábban már említett emelkedésével is a válások esetén.

A válások legvédtelenebb és érzelmileg legkiszolgáltatottabb szereplői a gyermekek. Nem érdektelen ezért, hogy házastársi kapcsolatok felbomlása hány gyermek további sorsát, életkörülményeit érinti. A gyermekek közül is főleg a kiskorúak érde-

melnek figyelmet. Az elvált párok kiskorú gyermekeinek szám szerinti megoszlásában is megfigyelhetők a gyermekvállalási magatartásokban jelzett változások. Növekedett az olyan válások aránya, ahol nincs közös kiskorú gyermek, és csökkent azoké, akiknél egy vagy két kiskorú gyermek él. A válások 5–6 százaléka történik három vagy több kiskorú gyermek mellett, ezek aránya nem változott számottevően az elmúlt két évtizedekben. A kiskorú gyermek nélküli válások növekedése mögött a termékenység általános csökkenése és a gyermektelen családok arányának növekedése állhat, de az is elképzelhető, hogy a párok megvárják, míg gyermekük nagykorúvá válik, és csak ezt követően döntenek a kapcsolat megszakításáról. A legjelentősebb csökkenés a két kiskorú gyermek melletti válások esetében történt, arányuk 28-ról 20 százalékra csökkent 1990 óta. Ez a gyermekek szempontjából kedvező jelenség, mert csökkenti az egyszülős családban élő gyermekek számát a válást követően, másfelől jelzi a kétgyermekes családmódel dominanciájának visszaesését a válással végződő párkapcsolatok esetében is. Mindemellett csak a 2011-ben történt válások mintegy 21 ezer kiskorú gyermek további sorsát érintette, az elmúlt tíz évben ez a gyermekszám magasabb volt, és évente 22 és 25 ezer között mozgott.

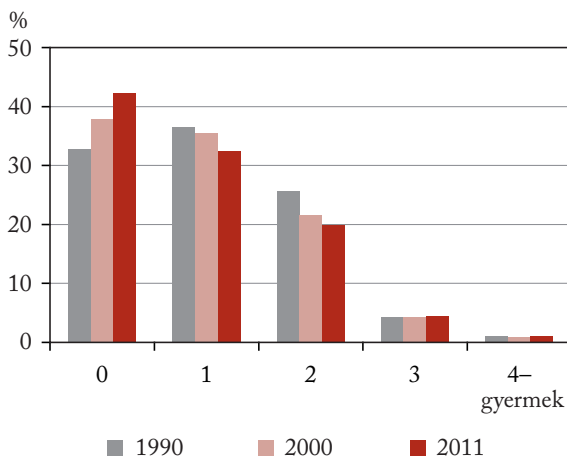
37. ábra. Ezer nőre jutó válás korcsoportok szerint

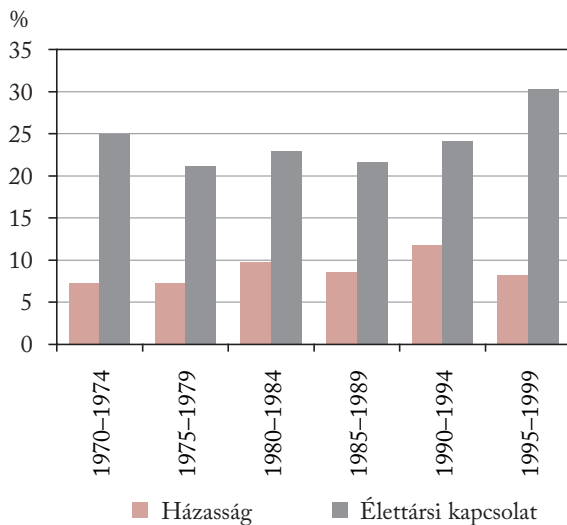
A válások több mint kétharmadánál, 2011-ben közel 69 százalékánál, a feleség kezdeményezi a bontópert. Ez az arány kismértékű csökkenést mutat, és a legalacsonyabbnak számít az elmúlt két

évtizedet tekintve. Más szóval ez azt jelenti, hogy a férfiak is egyre gyakrabban kezdeményezik a házasság felbontását. A férfiak kezdeményező szerepe az igen rövid 1–2 éves és az igen hosszú, 20 év feletti házasságtartam melletti válásoknál gyakoribb az átlagosnál. A közös kiskorú gyermekek elhelyezése az esetek döntő többségénél, 2011-ben közel 90 százaléknál a volt feleségnél történik, így az egyszülős családoknál is hasonló arányban él az anya egyedül kiskorú gyermekével vagy gyermekeivel.

38. ábra. A válások aránya a közös kiskorú gyermekek száma szerint

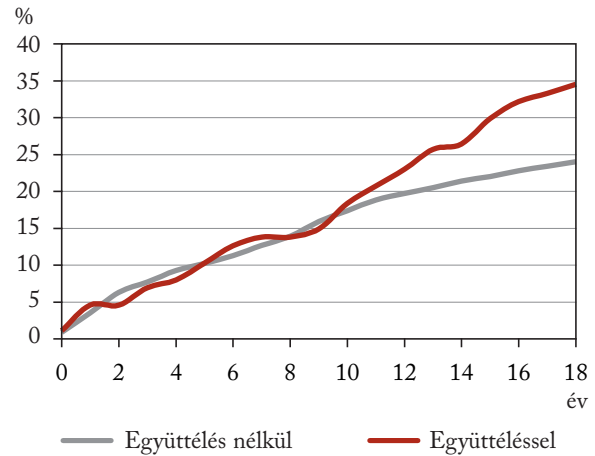

39. ábra. Az 5 éven belül felbomlott első párkapcsolatok a létesítés éve és a párkapcsolat formája szerint

Forrás: Életünk fordulópontjai, 2001–2005. KSH, NKI.

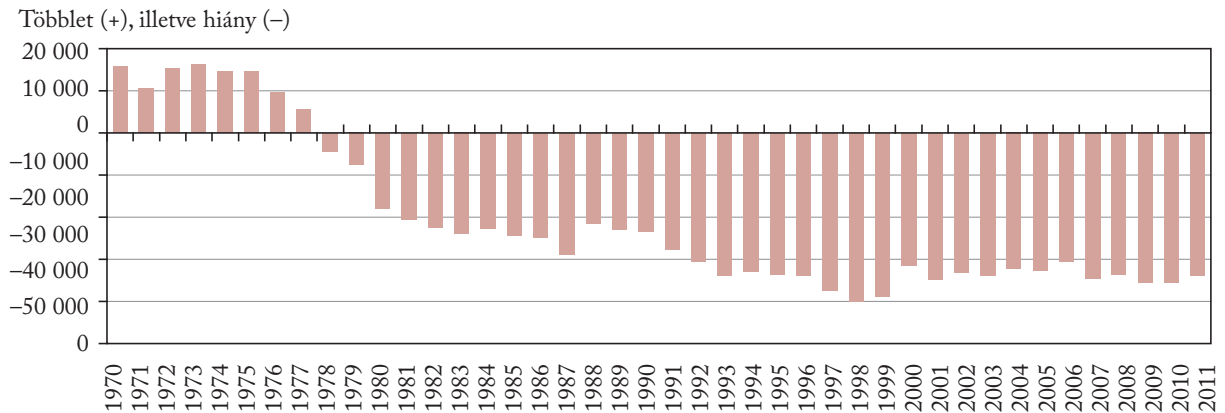
40. ábra. Felbomlott házasságok az előzetes együttélés jellege és házasságtartam szerint

Forrás: Életünk fordulópontjai, 2001–2005. KSH, NKI.

Igen ritkák az olyan reprezentatív adatfelvételek, amelyek párkapcsolatok történetét elemzik. Így kevés alkalom nyílik a házasságok és az élettársi kapcsolatok stabilitásának összevetésére. A legutóbbi ilyen vizsgálatot a Népeştudományi Kutató Intézet (NKI) hajtotta végre „Életünk fordulópontjai” címmel. Ebben lehetőség adódott az első párkapcsolatok stabilitásának mérésére aszerint, hogy azok házasságok vagy élettársi kapcsolatok voltak. Követéses vizsgálatról lévén szó, öt évvel az első adatfelvételt követően nézték meg, hogy milyen mértékben bomlottak fel válással a házasságok, illetve szakadtak meg az élettársi kapcsolatok. Az eredmények egyértelműen azt bizonyították, hogy a házasságok stabilabbak az élettársi kapcsolatoknál, mivel ez utóbbi párkapcsolat esetében kétszer-háromszor akkora volt a megszakadt kapcsolatok aránya, mint a házasságoknál a válással végződőké. Egy másik, az 1990-es évek első felében végrehajtott vizsgálat pedig arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az együttélést követő házasságok kevésbé stabilak, mint azok, ahol a párok nem éltek együtt házasságukat megelőzően. Ezt a hazai eredményt azóta számos más nemzetközi vizsgálat is igazolta. A gond csak az, hogy e vizsgálatok óta lényegesen nőtt az élettársi kapcsolatban és csökkent a házasságban élők aránya. Azt tudjuk, hogy a házasságok csökkenésével párhuzamosan nőtt az olyan házasságok aránya, amelyek válással végződnek,

41. ábra. A házasságok mérlege*

*A házasságkötések és a válás, illetve az özvegyülés által megszünt házasságok különbsége.

kérdéses ugyanakkor, hogy az élettársi kapcsolatok terjedésével milyen irányba változott az ilyen párkapcsolatok stabilitása. Lehet, hogy azok stabilabbá váltak? Nem tudjuk.

A válások számának az utóbbi években tapasztalt csökkenő irányzata ellenére tovább növekedett az elváltak aránya a felnőtt népesség körében, és 2012. január 1-jén 11,1 százalékot tett ki. Ez azt jelenti, hogy minden kilencedik felnőtt (15 éves és idősebb) lakos jogilag elvált családi állapotú volt. Ez az arány 2001-ben 8,8, 1990-ben 7,4 százalék volt. A válás számszerűen ugyanolyan mértékben érinti a női és a férfinépességet, mégis a nők körében magasabb az elváltak aránya, mint a férfiaknál. Ennek az a magyarázata, hogy egyfelől a csökkenő újránházassodás ellenére a férfiak bátrabban és nagyobb eséllyel kötnek újból házasságot, mint a nők, másfelől az elvált férfiak mortalitása is jóval magasabb, mint a hasonló családi állapotú nő társaiké. Az elváltak aránya életkor szerint igen eltérő, de mindkét nem esetében a 40-es éveik második felében járóknál a leggyakoribb. Itt is, mint minden más életkorban a nőknél magasabbak ezek az arányok (23,1%), mint a férfiaknál (19,2%).

A házaspáros családok számát és a népességen belüli arányát nemcsak a válások csökkentik, hanem az özvegyülések is, amelyek a népesség öregedésével egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak. A demográfia összeveti az újonnan létrejött és a megszünt házasságokat, és ezek egyenlegét nevezi a házasságok mérlegének. Ha több új házasság kötődik, mint

amennyi megszűnik, akkor a mérleg pozitív, ellenkező esetben pedig negatív. Ez az egyenleg utoljára 1977-ben volt pozitív, azóta folyamatosan negatív előjelű. Más szóval a népesség csökkenésével és öregedésével párhuzamosan egyre inkább mérséklődik a házaspáros családok, illetve a házasságban élő párok száma és népességen belüli aránya.

HALÁLOZÁSOK, HALANDÓSÁG, VÁRHATÓ ÉLETTARTAM

A születések mellett a halálozások jelentik azt a népmozgalmi eseményt, ami alapvetően befolyásolja a népesség számát és összetételét. A halálozások mindig apasztják a népesség lélekszámát, ezért egy folyamatosan csökkenő népesség esetén alakulásuk különleges figyelmet érdemel. A halálozások számát alapvetően a népesség korösszetétele és a halandóság mindenkorai szintje határozza meg. Mivel a népesség öregedése feltartóztathatatlan folyamatnak tűnik, ez önmagában növeli a halálozások számát, mivel az elhunytak több mint 80 százaléka a 60 év feletti lakosok közül kerül ki, akiknek szerepe és aránya jelentősen emelkedik az össznépességben belül. Változatlan vagy romló halandóság mellett ezért hosszabb távon a halálozások száma emelkedik. Az öregedésből eredő hatást ellensúlyozhatja a halandóság szintje, illetve ennek javulása, ami csökkentőleg hat a halálozások

számára. A halálozások alapvető trendjét ezért az határozza meg, hogy a népesség öregedéséből eredő hatást milyen mértékben tudja ellensúlyozni a halandóság javulása.

A halandósági viszonyok legátfogóbb mutatója a várható élettartam, ami egyetlen számba sűrítve fejezi ki a vizsgált év vagy időszak mortalitási helyzetét. A várható élettartam a demográfiában használt más mutatókhoz hasonlóan hipotetikus mutató, ami azt fejezi ki, hogy az adott évben született vagy egy bizonyos életkort már elért személyek hány életévét remélhetnek akkor, ha a vizsgált év halandósági viszonyai életük során tartósan megmaradnának. A mutató hipotetikus jellege abból adódik, hogy állandónak feltételezi az életkor és a nemek szerinti halandóságot, ami a valóságban gyakran évről évre változik, így a várható élettartam értéke is a halandóság javulásával emelkedik, illetve romló halandósági viszonyok mellett csökken.

A halálozások és a halandóság alakulása, jellemzői

A halálozások száma az 1960-as évek második felétől közel harminc éven keresztül alapvetően emelkedő irányzatot mutatott. Az 1970-es évek elejétől több mint 20 ezer fővel emelkedett az elhunytak száma 1980-ra, majd az ezt követő két évtizedben mindvégig az évenkénti 140 ezer fő fölött ingadozott. A lokális maximumot 1993-ban, 150,2 ezer elhunytal érte el, ami már 30 ezer fővel haladta meg az 1970. évi szintet. Az 1993 és 2000 közötti időszakban jelentősen, közel 15 ezer fővel csökkent a halálozások száma, és az ezredfordulót követő évtizedben váltakozva 130 és 135 ezer fő között ingadozott. A 2011. év egy újabb fordulatot jelentett, mivel 36 év után először ismét 130 ezer fő alá esett az elhunytak száma.

A nemenkénti halálozásokban az érdemel figyelmet, hogy a férfiak évenkénti halálozásai – egészen a közelmúltig – mindig felülmúlta a nőké, miközben az össznépelességben belüli arányuk a vizsgált időszak egészében alacsonyabb volt, mint a nőké. 2010-ben hosszú időszak után először fordult elő az a jelenség, hogy az év során kevesebb férfi hunyt el, mint nő. Ez alapvetően két okra ve-

zethető vissza, egyrészt a férfiak halandósága az elmúlt másfél évtizedben erőteljesebben javult, mint a nőké, másrészt a női népesség korösszetétele jobban előregedett, így jóval többen lettek azok a korosztályok, akik közül a halálozások döntő többsége kikerül. A férfi halandóság javulása önmagában kedvező jelenség, de ehhez hozzá kell tenni, hogy a halálozások számának emelkedésében is jóval nagyobb szerep jutott a férfi halandóság romlásának, mint a nőkének. Így a javuló irányzat egy hosszú időszakig tartó emelkedés után és egy meg lehetőségen magas szintről történt.

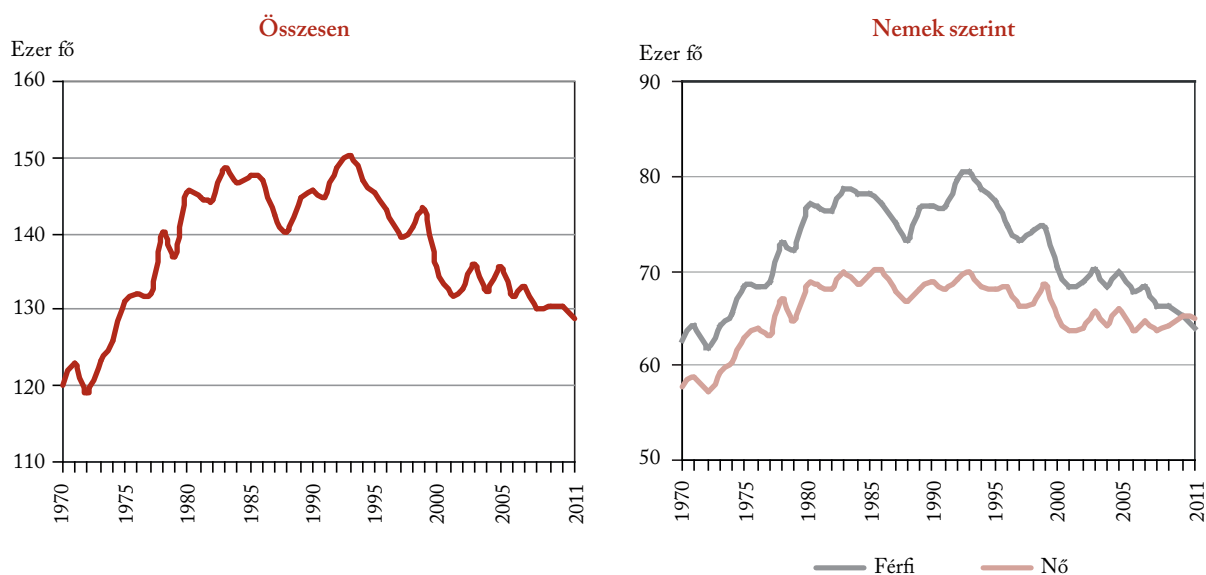
5. tábla A halálozások számának változása

Időszak	A halálozások		Az évenkénti átlag változása, %	
	száma	évenkénti átlaga	1970–1979=100,0	előző évtized=100,0
1970–1979	1 283 702	128 370	100,0	–
1980–1989	1 451 823	145 182	113,1	113,1
1990–1999	1 448 462	144 846	112,8	99,8
2000–2009	1 329 646	132 965	103,6	91,8
2010–2011	259 251	129 626	101,0	97,5

A nemek közötti halandóság különbsége a csökkenés ellenére még mindig számottevő. A fiúk, illetve a férfiak halandósága valamennyi életkorban – a magzati életkort is beleszámítva – magasabb, mint a nőké. Talán ennek sorsszerű kompenzálása az biológiai jelenség, hogy a fogamzásnál mindig több a fiúmagzat, és több fiúgyermek is születik, mint leány. A férfi halandósági többlet életkor szerint differenciált. A legjelentősebb különbség a 15 és 74 év közötti életkoroknál van, ahol a férfi mortalitás minden korcsoportban több mint kétszerese a nőkének. Ugyanakkor az elmúlt tíz évben mérséklődött a különbség a középkorú férfiak és nők között, elsősorban a 30–54 éves férfiak javuló halandósága miatt. Ebben a korosztályban még több mint 2,5-szeres volt a férfi halandósági többlet 2001-ben, majd a különbség mérséklődött 2011-re, a legjelentősebb mértékben a 35–39 éves férfiak körében.

Van még egy jelenség a középkorú férfiak és nők halandóságának irányzatában, ami figyelmet érdemel. A nemek közötti különbség nemcsak azért mérséklődött, mert a férfi halandóság javulása jelentősebb mértékű volt, mint a nőké, hanem

42. ábra. A halálozások száma összesen és nemek szerint

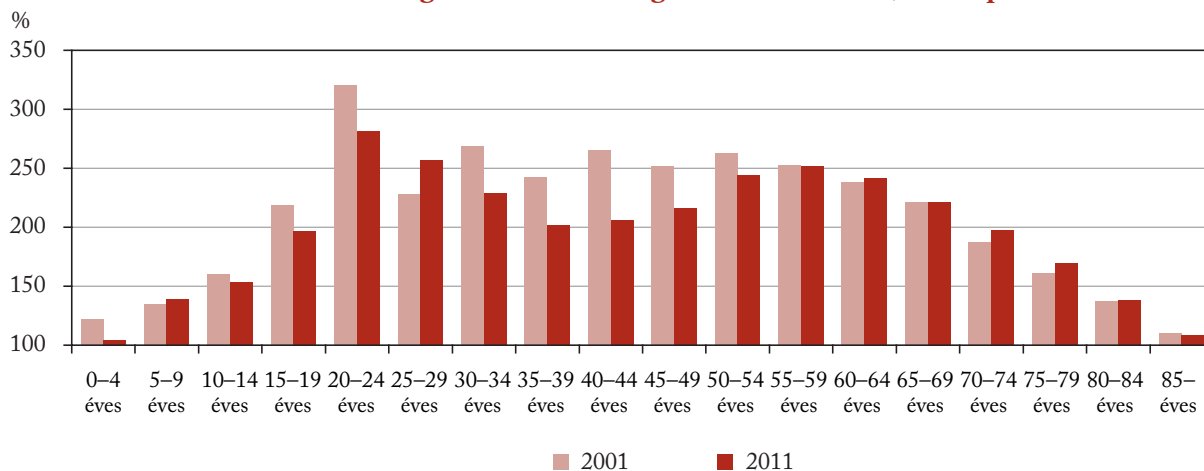

azért is, mert a nőknél sokkal bizonytalanabb, ingatagabb a javulás trendje. A férfiakénál gyakoribbak az olyan évek, amikor a halandóság nem javult, hanem emelkedett, nemcsak az előző évhez képest, hanem időnként a bázisul választott ezredfordulóhoz viszonyítva is. A középkorú nők kezdik elveszteni korábbi stabil előnyüket a férfiakkal szemben, vagy azt is megállapíthatjuk, hogy életmódjuk, életvitelük vagy munkatempójuk, stresszhelyzetük révén egyre inkább hasonlítanak a férfiakhoz, és ez a halandóságukban is megmutatkozik. A 30–44 éves férfiak mortalitása kevesebb mint felére esett az ezredforduló óta, a nőknél viszont ennél jóval kisebb a javulás mértéke, az 50–54 éves

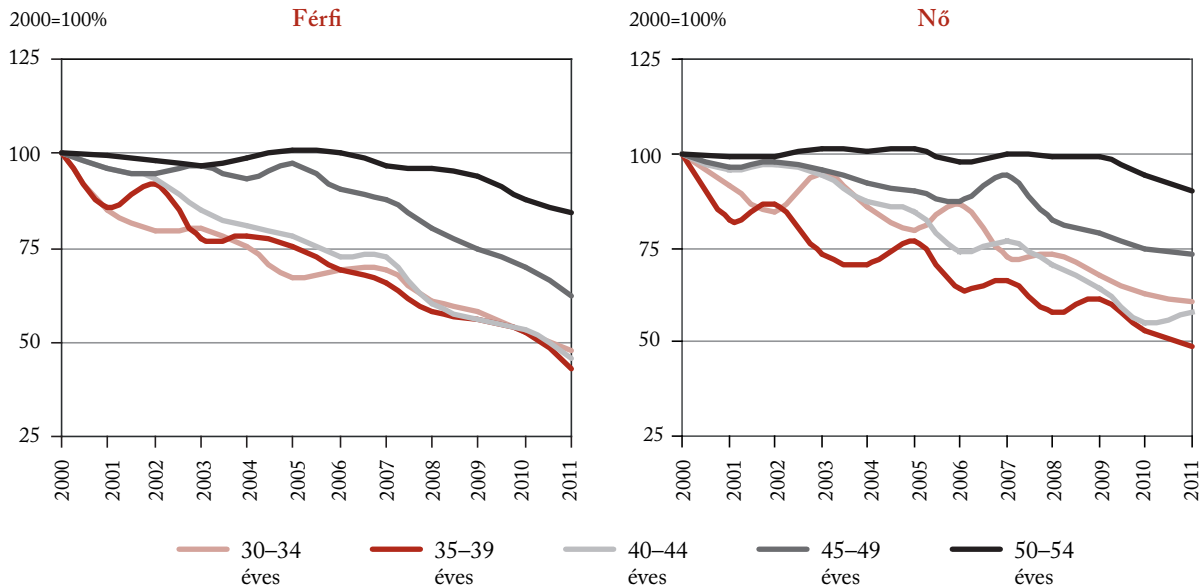
nők halandósága pedig csak alig javult az elmúlt évtizedben, szemben a férfiak 16 százalékos csökkenésével.

A férfiak és a nők mortalitásának eltérő mértékű javulása a várható élettartam elmúlt másfél évtizedes trendjeiben is megmutatkozik. A halandóság viszonyok „fekete éve” 1993 volt, amikor a nők születéskor várható élettartama csak 1,6 évvel haladta meg az 1960-as évek közepének értékét, egy fiú újszülött pedig 3 évvel kevesebb életét remélhetett, mint hasonló nemű társa negyedszázaddal korábban. Innen indult meg egy határozottan javuló irányzat, ami 2011-ben mindkét nem esetében az eddig mért legmagasabb

43. ábra. A férfiak halandósága a nők halandóságának százalékában, korcsoportok szerint

44. ábra. A középkorú férfiak és nők halandóságának javulása korcsoport szerint (2000=100%)

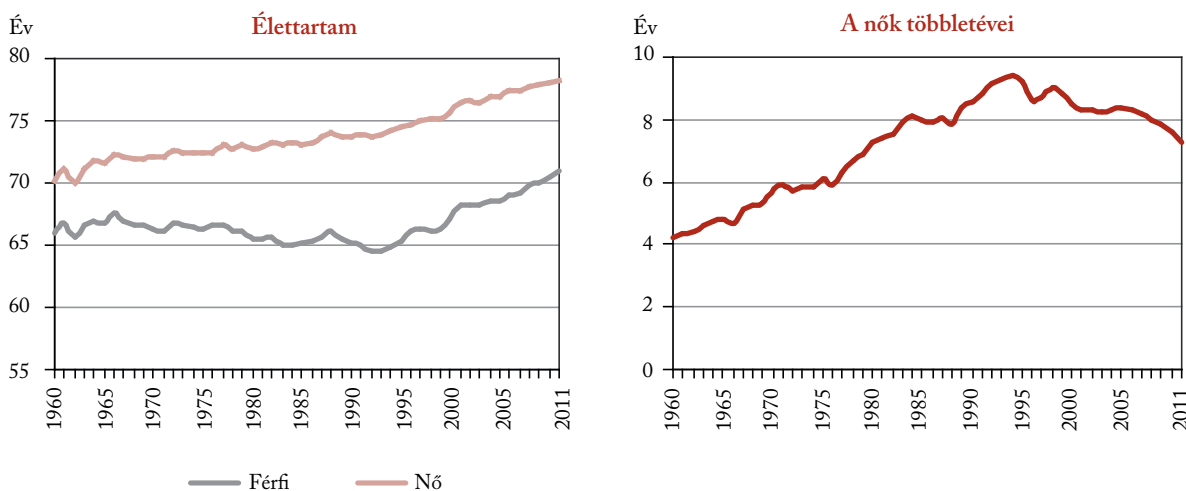

értéket eredményezett, a nőknél 78,2, a férfiaknál 70,9 évvel. Ez azt jelentette, hogy a nők 4,5 évvel, a férfiak pedig 6,4 évvel remélhettek többet, mint 1993-ban. Mindezek következtében az élettartam különbségének korábbi növekedése megállt, és az elmúlt másfél évtizedben 9,3-ról 7,3 évre mérséklődött.

A várható élettartam sajátos vonása, hogy a már leélt és még várható életévek együttes összege rendre meghaladja a születéskor várható élettartam értékét. Így pl. a 2011. évi halandósági tábla szerint egy 50 éves férfi még 23,7 életévet remélhetett, összességében 73,7 évet, ami közel 3 évvel

haladta meg a születéskor várható élettartamot. Ennek az a magyarázata, hogy egy bizonyos életkort már elért emberek elkerülték azokat a halált okozó rizikófaktorokat, amelyekben mások az adott életkor elérése előtt már elhunytak. E rizikó-tényezők közül is talán a legfontosabb a születést követő első év, aminek mortalitását a csecsemőhalandósággal mérjük. Ennek azért van kitüntetett szerepe, mert az egyéves életkor elérése előtti elhalálozás valószínűsége kiemelkedően magas a későbbi életkorok halálozási kockázataihoz képest. A 2011. évi halandósági tábla szerint a fiúcsesemők halálozási valószínűsége közel azonos nagy-

45. ábra. Születéskor várható átlagos élettartam és a nők és férfiak közötti különbség

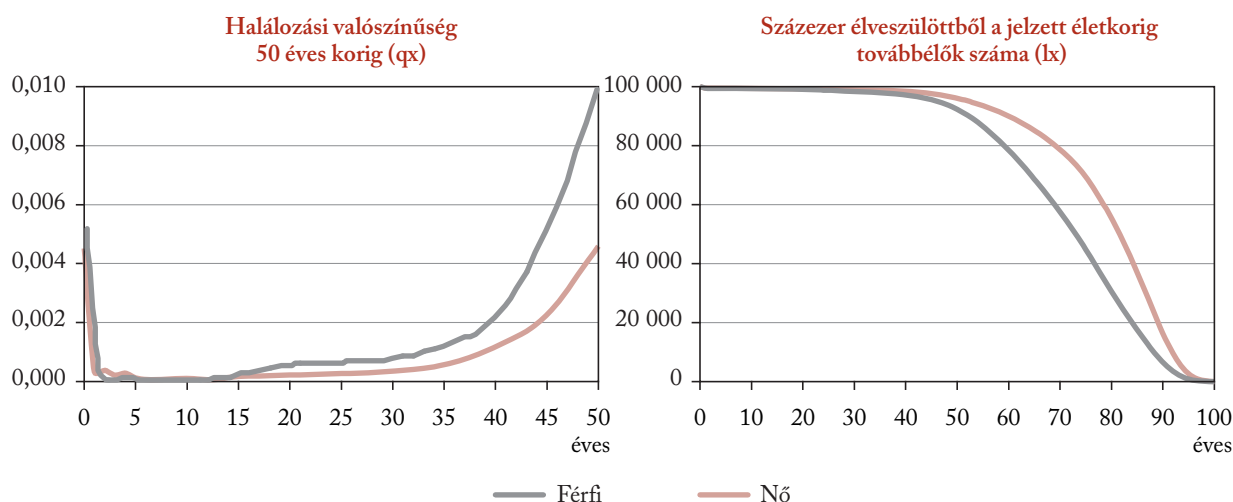
ságrendű volt a 46 éves férfiak, a leánycsecsemőké pedig az 50 éves nők halálozási valószínűségével. A csecsemőhalandóságnak kulcsszerepe van a születéskor várható átlagos élettartam alakulásában, mivel korábbi magas aránya jelentősen rontotta a születéskor várható élettartam értékét, akik viszont túléltek ezt a kritikus időszakot, azok egyéves korukban már gyakran 2–3 évvel magasabb élettartamot remélhettek, mint ami a születésükkor várható volt.

A csecsemőhalandóság mértéke az elmúlt ötven évben a kilencedére esett, 1961-ben tízezer újszülött közül 440 halt meg egyéves kora előtt, míg 2011-ben 49 hunyt el egyéves koráig. E mutató értéke nemzetközi viszonylatban továbbra is fontos jelzőszáma marad egy ország fejlettségének, egészségügyi ellátórendszerének, illetve egészségi kultúrájának, mindemellett demográfiai jelentősége mérséklődik a halálozások számának csökkentésében, illetve a várható élettartam emelésében. Bár a hazai csecsemőhalandóság még mindig kétszerese a legfejlettebb országokénak, a jövőben kimerülnek azok a lehetőségek, amelyek a csecsemőhalandóság további csökkentésével kívánják emelni a születéskor várható átlagos élettartamot. A csecsemőhalandóság mellett jelentősen javult a gyermek- és a fiatalkori halandóság is, így a várható élettartam emelésének potenciális tartalékai egyre inkább az idősebb korosztályok

halandóságának javításában rejlik. A 2011. évi halandósági viszonyok mellett az újszülött fiúk 97,2, a leányok 98,4 százaléka élne meg a 40 éves születésnapját, az eddig az életkorig elhunytak pedig az összes halálozás 2,5 százalékát tették ki. Más szóval, ha senki sem hunyt volna el 40 éves koráig, akkor a 2011. évi 128,8 ezer halálozást több mint háromezer fővel lehetett volna mérsékelni. Ez sem jelentéktelen nyereség, különösen ha fiatalon elvesztett évekről van szó, mindemellett a nagyságrend arra hívja fel a figyelmet, hogy a halálozások további tartós és jelentős csökkentésének forrását főleg a 60 év feletti lakosok körében kell keresni, mert tőlük származik az összes halálozás több mint 80 százaléka.

A halálozások kor szerinti sajátosságai megváltoztatták a halandóságnak a reprodukcióban betöltött szerepét is. A korábbi magas csecsemő- és gyermekhalandóság számottevően csökkentette azon leánygyermek számát, akik mint potenciális anyák, édesanyjuk helyébe léphettek volna. A jelenlegi halandósági viszonyok mellett viszont az újszülött leánygyermek 96 százaléka élne meg a szülőképes kor felső határát, a 49. életévet. Ez azt jelenti, hogy az 50 év alatti halandóság további javulása sem tudná érdemben növelni a szülőképes korba lépő leányok, illetve nők számát, amit egyre nyilvánvalóbban a leánygyermek születésszáma, illetve a termékenységi szintje határoz meg.

46. ábra. Halálozási valószínűségek és a továbbélők száma életkor és nemek szerint a 2011. évi halandósági tábla alapján

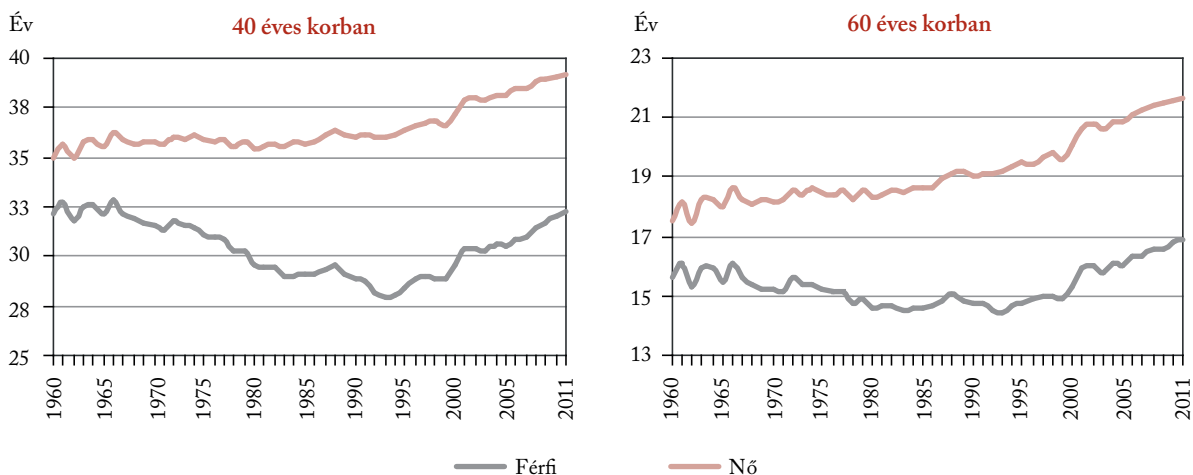
A magyar halandósági viszonyok specifikus vonása a középkorú lakosok még mindig magas mortalitása. Ha a középkorú lakosságot a 40 és 59 év közötti korintervallummal definiáljuk, akkor e korcsoportból több mint 6,5-szer annyi nő és 7-szer annyi férfi emberéletet veszünk el, mint amennyit a születés és a 40 éves életkor betöltése közötti életszakaszban. A középkorú lakosság halandósága jól jellemezhető a 40 éves korban várható átlagos élettartammal, amiben már nem jelentkezik a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének jótékony hatása. A hosszabb távú trendek arról tanúskodnak, hogy az 1960-as évek közepét követő harminc évben a 40 éves nők várható élettartama alig változott, inkább stagnált, és csak az 1990-es évek közepétől haladta meg tartósan a harminc évvel korábbi szintet. 2011-ben a 40 éves nők még 39,2 életévre számíthattak, ez 3,5 évvel magasabb az ötven évvel korábbi szintnél, de az emelkedés túlnyomó része (3,2 év) csak az elmúlt tizennyolc évben következett be. A férfiaknál sokkal kedvezőtlenebb a kép. A 40 éves férfiak várható élettartama az 1960-as évek elejét követő harminc évben jelentősen, 4,8 évvel csökkent, majd emelkedni kezdett, de a 2011. évi mintegy 32,3 éves várható élettartam még így sem éri el az ötven évvel korábbi szintet.

A 60 éves korban várható élettartam időbeli trendje csak az ezen életkoron túli mortalitási helyzetet jellemzi, és értelemszerűen csak azokra vonatkozik, akik ezt az életkort már elérték. A 2011. évi

halandósági tábla szerint az újszülött leányok közel 90, a fiúknak viszont csak valamivel több mint 78 százaléka élne meg ezt az életkort. A jelentős különbséget a már korábban jelzett életkor szerinti jelentős halandóságkülönbségek okozzák, a férfiak hátrányára. Ami a trendeket illeti, a nőknél egy megtorpanásokkal tarkított lassú emelkedés történt az 1990-es évek közepéig, majd egy jelentősebb növekedés az ezt követő másfél évtizedben. A férfiaknál ebben az életkorban is évtizedeken keresztül stagnált vagy csökkent a várható élettartam, és csak az ezredfordulót követően indult meg a javulás. Összességében fél évszázad alatt a nőknél 3,5 évvel, a férfiaknál pedig csak kevesebb, mint 1 évvel (0,8) emelkedett a 60 éves korban várható átlagos élettartam, vagyis jóval kisebb mértékben, mint a születéskor várható élettartam.

A várható élettartam emelésének nem lehet csupán az a célja, hogy tovább éljenek az emberek, legalább ennyire fontos kérdés az, hogy megnövekedett élettartamot milyen egészségi állapotban, illetve életminőségben élnek le az emberek. Ennek vizsgálatára fejlesztették ki azt a kombinált mutatót, amely a halandósági viszonyokat és az egészségi állapotot egyidejűleg méri, az egészségben leélt várható élettartammal. Az indikátor számításához szükséges információk részben a halandósági táblákból, részben különböző reprezentatív vizsgálatok egészségi állapotra vonatkozó kérdéseiből származnak. A 2011. évre vonatkozó adatok szerint, a születéskor várható átlagos élettartam hosszának, 75,

47. ábra. Egyes életkorokban várható átlagos élettartam

illetve 81 százalékát élnek le egészségben a nők, illetve a férfiak. A vizsgált évre ez azt jelentette, hogy a nők születéskor várható 78,2 évéből 58,8 évet, a férfiak pedig a 70,9 évéből 57,3 évet élnek le egészségben. Más szóval a nők születéskor várható élettartamának 7,3 éves többletéből csak 1,5 évvel többet élnek le egészségben, a többlet túlnyomó részét viszont betegségben vagy korlátozottsággal terheltén élnek meg.

Halálokok

Csak a születés bizonytalan, a halál biztos, az viszont nem érdektelen, hogy mikor és miben hunynak el az emberek. A halálozás időpontjára, a mikor kérdésére a várható élettartam nyújt egy hozzávetőleges választ, a hogyan, illetve miben halunk meg kérdésre viszont a haláloki statisztika ad feleletet. A halálozások haláloki főcsoportok szerinti megoszlása a fontosabb halálokok viszonylagos súlyát és ennek változását mutatja be. A haláloki struktúra változásában alapvetően két tényező játszik meghatározó szerepet; egyfelől az, hogy milyen eredményeket ért el a kutató, a megelőző és a gyógyító orvoslás az egyes halálokok tekintetében, másrészt pedig az, hogy hogyan alakul az egyes halálokoknak különösen kitett népességcsoportok száma és aránya, vagy más szóval a népesség korösszetétele. A népesség öregedésével párhuzamosan automatikusan nőhet azon halálokok súlya, amelyek főleg az időskorú népességet érintik, ezért a koröss-

zetétel-változás hatásának kiküszöbölésére standardizált halálozási arányszámokat használunk az egyes halálokok szerepének időbeli vizsgálatánál.

Az elmúlt két évtizedben nem történt áttörés a haláloki struktúrában, az egyes haláloki főcsoportok szerepe és súlya azonban némileg módosult. A két vezető haláltekintetében ellentétes irányú változás figyelhető meg, miszerint csökken a keringési rendszer okozta halálozások aránya, és határozottan nőtt a daganatos megbetegedéseké. E két haláltekintetében az összes halálozás csaknem háromnegyedrészét, ezen belül a vezető szerep változatlanul a szív- és érrendszeri betegségeké maradt. Ugyancsak visszaesett az erőszakos halálokok miatt elhunytak aránya, főleg a baleseti halálozások csökkenése miatt, az ezredfordulót követően pedig egyértelműen emelkedett a légző rendszer betegségeiben elhunytak részaránya. A fentebb jellemzett irány-, illetve arányváltozások mind a férfiak, mind a nők haláloki struktúrájában megfigyelhető.

A fontosabb halálokok életkor és nemek szerinti különbségeit a százezer megfelelő korú és nemű lakosra jutó halálozások számával jellemezzük kiemelt halálokok szerinti bontásban. A gyermekhalálozások mindig tragikusak, de szerencsére viszonylag ritkán fordulnak elő. Az ilyen halálozások csaknem felét olyan sajátos halálokok teszik ki, amelyek egyike sem sorolható a haláloki főcsoportok közé. A gyermekhalálozások leggyakoribb halál oka a főcsoportok tekintetében az erőszakos halálozások, közöttük a balesetek aránya a legmaga-

6. tábla. Standardizált halálozási arányszámok megoszlása főbb halálokok és nemek szerint

Év	Daganatok	Keringési rendszer	Légző-rendszer	Emésztő-rendszer	Erőszakos	Egyéb	Összesen
Férfi							
1990	22,5	49,5	5,6	6,6	10,0	5,8	100,0
2001	27,3	47,1	3,8	8,1	8,2	5,5	100,0
2011	28,6	44,8	5,8	6,7	6,8	7,3	100,0
Nő							
1990	20,6	56,3	3,7	5,4	7,2	6,8	100,0
2001	24,7	54,2	2,8	6,1	5,5	6,6	100,0
2011	27,0	49,2	4,7	5,2	4,1	9,8	100,0
Együtt							
1990	21,5	52,4	4,6	6,2	9,1	6,2	100,0
2001	25,9	50,2	3,3	7,4	7,3	6,0	100,0
2011	27,6	46,8	5,2	6,2	5,8	8,5	100,0

sabb, a második helyen pedig mindkét nemnél azonos gyakorisággal a daganatok okozta halálozások szerepelnek.

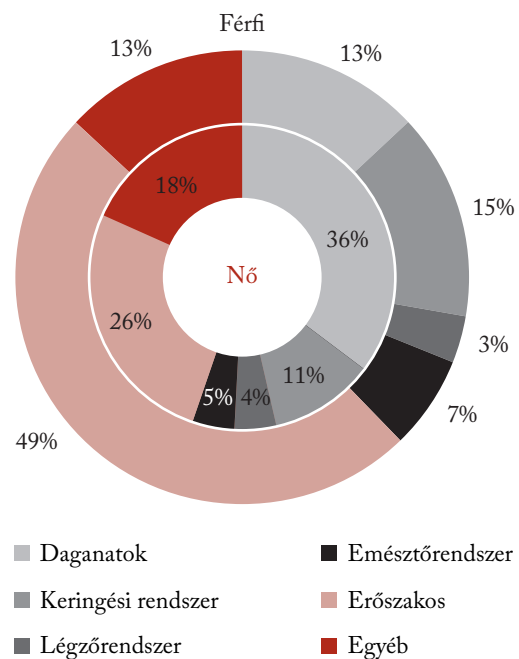
A fiatal középkorú, 15–39 éves korosztály halál-oki struktúrájában a legszámottevőbb a különbség a férfiak és a nők között. Az ilyen korú férfiak halálozásainak közel felét az erőszakos halálokok (főleg balesetek és öngyilkosság) teszik ki, és ennek száz-ezer főre jutó gyakorisága négyszer akkora, mint a hasonló korú nőknél. A férfiaknál második és harmadik helyen a keringési rendszer okozta halálozások és a daganatok állnak. A nőknél ebben a korosztályban a rosszindulatú daganatok miatt hunynak el a legtöbben, és ennek gyakorisága is magasabb, mint hasonló életkorú férfiaknál. A második helyen a nőknél is az erőszakos halálokok szerepelnek ebben az életkorban, de férfiaknál jóval alacsonyabb gyakorisággal. A középkorú 40–59 éves férfiak és nők halál-oki struktúrája már hasonló abban a tekintetben, hogy a halál-oki főcsoportok fontossági sorrendje azonos mindkét nemnél, de a férfiaknál valamennyi halálokok gyakrabban fordul elő, mint a nőknél. Az összes halálozás halál-oki sorrendjével szemben ebben a korcsoportban a daganatos megbetegedések okozta halálozások a leggyakoribbak mindkét nem esetében, és megelőzik a keringési rendszer okozta halálozásokat.

A halálozások mintegy 82 százalékát kitevő 60 éves és idősebb korcsoportokban már a két vezető halálokok a keringési rendszer és a daganatok okozta halálozások miatt hunynak el a legtöbben. Az idős életkor emelkedésével együtt nő a keringési rendszer miatti halálozások szerepe, és a 80 év feletti halálozások közel kétharmadért már ez a halálokok a felelős. A nemek közötti különbségeket tekintve az időskorú halálozásokra is jellemző, hogy valamennyi haláloknál magasabb a férfiak halálozási gyakorisága, mint nőké.

A halálokok korszertinti különbségeiből adódik, hogy meglehetősen eltérő a vezető halálokokban elhunytak átlagos életkora. Az átlagosnál jóval fiatalabban hunynak el erőszakos halálokok miatt, a legmagasabb életkort pedig azok érték el, akiknek későbbi halálát a keringési rendszer megbetegedései okozták. A nemek közötti különbségek is az erőszakos halálozások esetében a legjelentősebbek; a

férfiak több mint 12 évvel fiatalabban halnak meg ilyen halálokok miatt, mint nők, a daganatos megbetegedések viszont nem „válogatnak” a nemek között, mivel ennél a haláloknál a legkisebb, 2,6 év a különbség, a meghalt férfiak és a nők átlagos életkora között.

48. ábra. Nemenkénti különbségek a 15–39 éves elhunytak halál-oki megoszlásában, 2011

JÖVŐBELI KILÁTÁSOK

Több mint harminc éve folyamatosan csökken a hazai népesség lélekszáma, és egyelőre nem látszik a folyamat vége. Különböző hazai és nemzetközi prognózisok készülnek a népesség jövőbeli számáról és összetételéről. Ezek mind olyan szakértői feltételezéseken, hipotéziseken alapulnak, amelyek a termékenység szintjét, a várható élettartam jövőbeli alakulását és a nemzetközi vándorlás egyenlegét becslik előre, többnyire a múltbeli trendek és az aktuális irányzatok figyelembevételével. Minden népességprognózisnak annyi a valóságtartalma, amennyi a hipotézisekből megvalósul. Ily módon a feltételezésektől függően az előrejelzések igen széles spektrumát adhatják a hazai népesség jövőben

várható létszámának és összetételének alakulásáról. Az Eurostat legutóbbi prognózisa 9 milliós népességgel számol 2050-ben, a Népeségtudományi Kutató Intézet (NKI) előrejelzése 8,55 millió lakosra számít 2060-ban, az ENSZ előreszámítása pedig lényegében ugyanennyi 8,6 milliós népességszámot vár, de a XXI. század végére. Mindhárom esetben az előrejelzések legvalószínűbbnek tartott, ún. közepes változataról van szó, amelyek folyamatosan emelkedő, és a jelenleginél jóval magasabb termékenységi szinttel, tartósan növekvő várható élettartammal és jelentős, évenként mintegy 15 ezres bevándorlási többlettel számolnak a jelzett időszakok végéig. Az ENSZ ún. konstans változata a 2008. évi termékenységi szint tartós megmaradását vetíti előre (1,34 gyermek egy nőre), ebben az esetben a népesség lélekszáma a jelenleginek csaknem felére, 5,2 millió főre esne a századforduló végén, annak ellenére, vagy amellet, hogy a születéskor várható élettartam mindkét nem esetén több mint tíz évvel emelkedne. Ismeretes, hogy a 2011. évi tényleges termékenység a fenti konstans változatnál is jóval alacsonyabb volt (1,24 gyermek egy nőre).

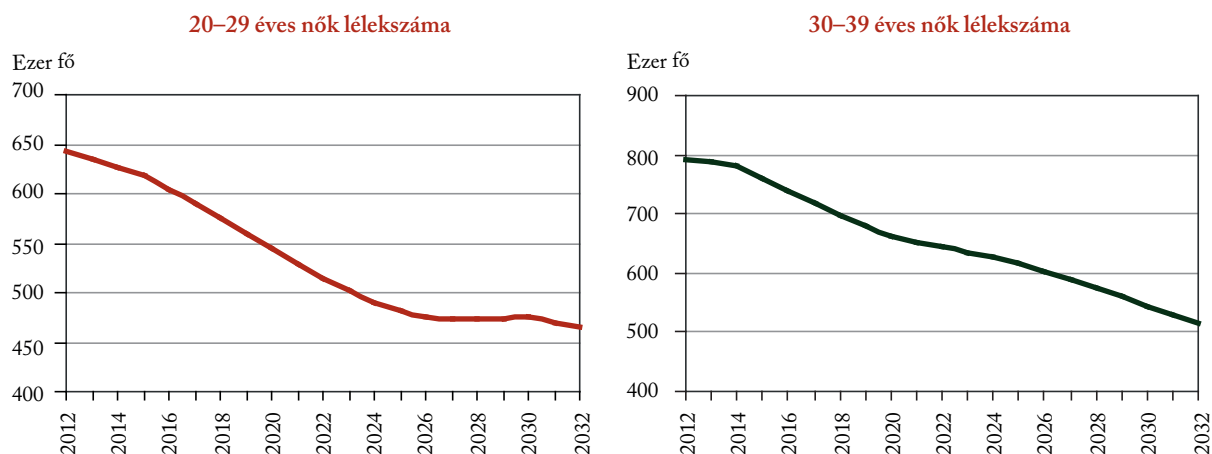
Az említett valamennyi népességprognózis mellett a hazai lakosság korösszetétele tovább torzulna. A várható élettartam emelkedésével főleg az időskorú népesség száma és részaránya növekedne, a reprodukció tartós hiánya pedig a felnövekvő gyermeknemzedékek létszámát apasztaná tovább. A nemzetközi vándorlás feltételezett pozitív egyenlege csak mérsékelni tudná a népességszökkenés ütemét, de megállítani azt nem lenne képes. A legrosszabb forgatókönyvvel egyik változat sem számol, ez pedig az lenne, ha semmi sem változna, és a jelenlegi (például 2011. évi) főbb népmozgalmi jellemzők és mutatók tartósan megmaradnának. Elvileg elképzelhető még ennél is kedvezőtlenebb változat, ha pl. a termékenység tovább csökkenne, a várható élettartam nem emelkedne a feltételezett mértékben, a nemzetközi vándorlás pozitív egyenlege pedig fokozatosan „elolvadna” nem csupán a külföldiek csökkenő bevándorlása, hanem a hazai lakosság növekvő el-, illetve kivándorlása miatt.

A népességprognózisok legérzékenyebb és legbizonytalanabb pontja a jövőbeli születésszám

becslése és ez a bizonytalanság az előrebecslés időtartamával párhuzamosan nő. A születendő gyermekek lélekszáma alapvetően két tényezőtől függ, a szülőképes korú nők létszámától és termékenységük szintjétől. Ezek közül a szülőképes korú nők létszámát a közeljövőre meglehetősen nagy biztonsággal lehet becsülni, hiszen jelenleg már megszülettek és élnek azok a gyermekkorú, illetve tizenéves nemzedékek, akik az elkövetkező évtizedekben szüleik helyére lépnek. A koreltolás módszerét alkalmazva a 2011-ben világra jött újszülöttek lesznek 20 évesek 2031-ben, a jelenlegi 0–9 éves generációk lesznek 20–29 évesek, a 10–19 évesek pedig 30–39 évesek két évtized múlva. E nemzedékek jövőbeli létszámát a halálozások és az elvándorlások mérsékelhetik, a hasonló korúak bevándorlása pedig növelheti azt. Jelen esetben mindhárom tényezőtől eltekintünk, és azt feltételezzük, hogy létszámuk sem a halálozás, sem a vándorlási egyenleg eredményeként nem változik. (Valószínűleg ez egy optimista hipotézis.) A születésszám elmúlt két évtizedben tapasztalt tartós és jelentős visszaesése miatt egyre kisebb létszámú női nemzedékek lépnek szülőképes korba az elkövetkező húsz évben. Ennek következtében 2011 és 2031 között a szülőképes korú nők összlétszáma mintegy 523 ezer fővel, 22 százalékkal csökken, ezen belül a születések szempontjából meghatározó 20–29 éveseké közel 28 százalékkal, a 30–39 éveseké pedig több mint egyharmadával (35%) lesz kevesebb.

A szülőképes korú nők létszámának ismeretében megbecsülhető a várható születésszám is. Ehhez a különböző életkorú nők gyermekvállalási kedvét, vagyis a termékenység szintjét kellene előre látni. Ezt nem tudjuk, hogyan változik, de abban az esetben, ha a termékenység jelenlegi szintje tartósan fennmaradna, a születések száma a 2011. évi 88 ezerről 2021-ben 72 ezerre, 2031-ben 60 ezerre esne pusztán a szülőképes korú nők létszámának csökkenése miatt. A 2011. évi alacsony születésszám fenntartásához az egyre kisebb létszámú szülőképes korú nőknek a jelenleginél jóval több gyermeket kellene vállalniuk. Becslésünk szerint 2021-ig a termékenységnek mintegy 16, 2030-ig pedig 43 százalékkal kellene emelkednie ahhoz, hogy a

49. ábra. A szülőképes kor legfontosabb korosztályainak várható lélekszáma

jelenlegi 88 ezer körüli születésszám fennmaradjon. Más szóval ez azt jelenti, hogy a 2011. évi egy nőre számított 1,24 gyermekkel szemben 2021-ig 1,44-re, 2031-ig pedig 1,77-re kellene emelni a termékenység szintjét a szülőképes korú nők létszámcsökkenésének ellensúlyozására.

Ha nem sikerül elmozdulni a mostani alacsony termékenységi szintről, és a jelenlegi reprodukciós deficit tartóssá válna, akkor a szülői és a gyermeknemzedékek egyensúlytalansága egy olyan negatív spirált indítana el, amelyben egyre csökkenő létszámú szülőképes korú nő egyre kevesebb gyermeket hozna világra. Belefutnánk egy olyan termékenységi csapdába, amely a népességszám csökkenésének gyorsulásával járna együtt, előidézve egy „demográfiai fekete lyukat” ahonnan már nem lenne visszatérés. A stabil népesedési modell szerint⁷⁾ egy hosszú

távú, 1,3-as termékenységi szint mellett mintegy 44 év alatt feleződne meg a népesség lélekszáma, 1,1-es érték mellett pedig ez a folyamat már 33 év alatt lezajlana. Igaz, hogy ez modell nem számol a nemzetközi vándorlással, és nem veszi figyelembe a várható élettartam növelésében rejlő és egyre merészebb kilátásokat. Demográfiai gondjaink hosszú távú megoldása még ezek figyelembevételével is kétséges, mivel a hazai reprodukciós hiányt csak fiatal szülőképes korú nemzedékek tartós és jelentős bevándorlásával lehetne ellensúlyozni vagy pótolni, a várható élettartam emelésére pedig a reprodukciós életcikluson túl van reális lehetőség. Mindezek csak megerősítik azt az aggodalmat, hogy hazánk népesedési helyzete közel sem tekinthető megnyugtatónak, demográfia jövője pedig meglehetősen bizonytalan.

⁷⁾ A stabil népességi modell egy olyan népességet ír le, amelynek tényleges szaporodása vagy fogyása megegyezne a nettó reprodukciós együttható által jelzett mértékkel. A termékenység 1,3-as szintje mellett a nettó reprodukciós együttható értéke kb. 0,62 vagyis 38 százalékos fogyást jelez. A fogyás mértéke egy generációs távolságon belül következne be. (A generációs távolság a szülő nők átlagos életkora leánygyermekük születésekor.)

Elérhetőségek

Készítette: **Kamarás Ferenc**

E-mail: Ferenc.Kamaras@ksh.hu

Telefon: (+36 1) 345 6565